

‘De taal is gansch het volk’: een zoektocht naar de oorsprong en het gebruik van een sententia

De taal is de ziel der natie, zij is de natie zelve. (Motto in het *Woordenboek der Nederlandsche taal*, ontleend aan Halbertsma, 1851)

Volk en taal waren in Herder's achttiende-eeuwse visie al onverbreekelijk en dat is tot op heden nog zo, als het gaat om etnische minoriteiten. (Cieraad, 1996:71)

1. Inleiding

In 1994 publiceerden we in dit tijdschrift in twee delen de resultaten van ‘een voorstudie naar moedertaalonderwijs en nationaal bewustzijn’ (Kroon & Sturm, 1994a en b). Die voorstudie voerden we uit in het kader van onze samenwerking enerzijds met de Hamburgse onderzoeksgroep die participeerde in het Duitse DFG-project *Folgen der Arbeitsmigration für Bildung und Erziehung* (FABER) vgl. Gogolin & Nauck, 2000) en anderzijds het *Cooperative Project Flanders-England-Netherlands-Germany* (CP-FENG) dat binnen het onderzoeksprogramma van het *International Mother Tongue Education Network* actief was (vgl. Gogolin & Kroon, 2000). Een verkorte en enigszins aan een internationale context aangepaste versie van onze voorstudie verscheen in de bundel *Das nationale Selbstverständnis der Bildung* (Kroon & Sturm, 1994c).

Uitgangspunt van onze toenmalige verkenning was de uitspraak ‘Wij gaan volksaardig d.i. nationaal worden’ uit het *Pleidooi voor de Moedertaal, de Jeugd en de Onderwijzers* (Van den Bosch, 1893:25). Om die uitspraak in de context van het *Pleidooi* te begrijpen, volgden we - hoofdzakelijk aan de hand van secundaire bronnen - de ontwikkeling van nationaal bewustzijn in de negentiende eeuw in Nederland. Daarnaast onderzochten we moedertaaldidactische documenten van na 1893 op hun bijdragen aan de gestelde thematiek.

Een voorstudie ‘hoort’ een vervolg te krijgen; dat heeft lang op zich doen wachten, maar nu is het dan zover en kunnen we het eerste deel van een vervolgstudie rond hetzelfde onderwerp publiceren.

Die vervolgstudie maakt deel uit van de reeks zogenoemde ‘conceptuele studies’ die zijn uitgevoerd in het kader van het NWO-programma ‘De Nederlandse Multiculturele en Pluriforme Samenleving’ (MPS). Ook deze vervolgstudie gaat uit van een ‘sleuteluitspraak’ uit het *Pleidooi* van Van den Bosch, namelijk ‘De taal is gansch het volk’. We zijn op zoek gegaan naar de oorsprong van deze uitspraak en

kwamen zo uit bij de Belgische dichter Prudens van Duyse (1840 - 1859) die de zin voor het eerst gebruikte in een gedicht dat hij in 1835 publiceerde.

In de nu volgende bijdrage plaatsen we allereerst de uitspraak in de context van Van Duyses werk en proberen mogelijke betekenissen van de zin tegen elkaar af te wegen. We stellen voor de zin als een sententia op te vatten (paragraaf 2). Vervolgens laten we zien hoe die sententia gelezen kan worden als het product van het Verlichte - en later ook het Romantische - geleerdenvertoog over 'taal' en 'volk' zoals zich dat sinds het einde van de achttiende eeuw ontwikkelde (paragraaf 3). In paragraaf 4 staat het gebruik van de uitspraak in een tekst van Nicolaas Beets - waaraan Van den Bosch de uitspraak ontleende - centraal. We sluiten het eerste deel van onze vervolgstudie af met een nadere analyse van het gebruik van de zinspreuk in het *Pleidooi* tegen de achtergrond van de gepresenteerde resultaten in de voorgaande paragrafen (paragraaf 5) en bieden een blik op wat nog komen gaat (paragraaf 6).

2. Over het vertoog rond 'taal' en 'volk'

In 47e aflevering van het weekblad *Le Courier de la Dendre* van dat jaar (1835¹), vijf jaar na de Belgische revolutie en de Tiendaagse veldtocht, publiceerde de 31-jarige doctor in de rechten, Prudentius van Duyse (1804 - 1859), felle Flamingant en openlijk orangist 'de lierzang *Aen België*'² (Micheels, 1893:306; opnieuw uitgegeven in Van Duyse 1882, I:201; zie Bijlage 1). De zang verwoordt een felle klacht over de verfransing van Vlaanderen: 'Uw taal, uw aard wordt Fransch'. Die taal is volgens de lierzanger 'ontleend' - namelijk aan het soldaten Latijn uit de Romeinse tijd (K/S) - en 'vol wulpsche darterheid'. Vooral het gebruik van het Frans door de met name vrouwelijke jeugd leidt volgens de dichter tot rampzalige gevolgen: 'Een Fransch toneel doet haar - de jonge maged (K/S) - van overspel reeds droomen vóór zij nog 't huwelijksbed besteeft met geile voet'. Als die ontwikkeling niet gekeerd wordt, loopt dat uit op een ramp, weet Van Duyse: 'Mijn vaderland, uw lot rijst doodzwart voor mijn oogen.' Dan zal alleen nog de Belg 'in de hut' 'door zijn eenvoudigheid beschut' zijn 'voor Fransche bastaardij en Fransche tooverlogen'. Dat is te voorkomen als Vlaanderen zich als het ware weer gaat koesteren in de zon die de volkstaal is: 'De taal is gansch het Volk!' bezweet Van Duyse in de slotregel van de vierde strofe.

Van Duyse gaat in zijn francofobie veel verder dan bijvoorbeeld zijn medestrijder Jan Frans Willems (1793 - 1846) die in 1814 in zijn *Ode op de herstelling* weliswaar het einde van de Franse tijd bezong, maar toch in 1818 dichtte (Hagen, 1999:57-58):

Men waene niet dat ik, door bitsen haet ontstooken,
De letterbloemen wrake op Fransche grond ontlooken;
Dat ik een tael versmaê, die gantsch Europa eert,
Die, waer beschaving huist, geächt wordt en geleerd.

Al stipuleerde hij ook stellig:

Het voegt u, Belgen, niet voor anderen te wijken,
Uw tael draagt van uw' aert de onloochebaerste blijken;
Zij is uw' eygendom, een ongeleende schat,
Die onuytputlijk heeft al wat den geest bevat.

De opvatting dat het Frans - en meer in het algemeen de Romaanse talen - een geleende taal is en het Nederlands - en meer in het algemeen de Germaanse talen - een oorspronkelijke, *authentieke* taal is die daarmee verheven is boven het Frans, klinkt hier natuurlijk ook door. Zoals Hagen (1999) in zijn bloemlezing met *Lofzangen op het Nederlands 1500 - 2000* duidelijk demonstreert: die opvatting is geen tijdgebonden, Vlaamse eigenaardigheid, maar een in de hele bestreken periode persistent opduikende idee in het Nederlandse taalgebied (en daarbuiten, zoals straks zal blijken): van Becanus' (1518 - 1572) Kimbrisch³ en de *schuimtal*en van Spiegel (1549 - 1612) tot - impliciet in - de lofzang van Huizinga (1872 - 1945).

Volgens Deprez (1998) getuigen Van Duyses gedichten 'van een buitengewoon talent voor versificatie en een ruime belesenheid', al oordeelt ze ook dat van het 'buitengewoon omvangrijk oeuvre' (vergelijk noot 2) dat Van Duyse heeft nagelaten, 'veel (...) niet uitstijgt boven het peil van gelegenheidspoëzie'. Dat talent voor versificatie blijkt onzes inziens ook uit *Aan België*: door elke strofe op te bouwen uit drie regels met zes jamben en af te sluiten met een regel van drie jamben, krijgen die slotregels het karakter van een exclamatio en soms de functie van een sententia⁴: 'Uw taal, uw aard wordt Fransch'. Het laatste geldt in het bijzonder voor de, waarschijnlijk ook voor tijdgenoten (syntactisch) gemarkeerde eindregel van de vierde strofe: 'De taal is gantsch het volk.'⁵ Het gemarkeerde karakter van de zin wordt onzes inziens veroorzaakt door de positie van 'gan(t)sch'⁶: in de ongemarkeerde versie is de positie van 'gan(t)sch' immers tussen het lidwoord en het zelfstandig naamwoord. Het WNT (De Vries & Te Winkel IV, 1889:255 - voortaan WNT) zegt s.v. 'gansch', I Als bijvoeglijk naamwoord, II, 4 over deze positie het volgende⁷:

"Als attriboot, voorafgaande aan het bepalend lidwoord of een bezittelijk of aanwijzend voornaamwoord en volgend zelfstandig naamwoord. Altijd in het enkelvoud. In den hooger en dichterlijken stijl. || De taal is gansch het volk."

Dan volgen twee citaten van de schrijfster T. Bosboom-Toussaint (1812 - 1886) en drie van J. van Beers⁸ (1821 - 1888). Het WNT geeft geen toelichting op de betekenis van deze variant. De gemarkeerde zin levert dus kennelijk voor het WNT geen betekenisvariant op, enkel een stijlvariant van het ongemarkeerde *De taal is het ganse volk*. De betekenis van 'gansch' in het algemeen omschrijft het WNT (ib.:252) als:

“de zaak, waarvan de eigenschap *gansch* vermeld wordt [in casu ‘volk’; K/S], [staat] met hare gezamenlijke deelen, en dus zonder dat eenig deel uitgezonderd is, tot zekere toestand [in casu de taal; K/S] of werking in betrekking.”

In een nadere specificatie (ib.:254) heet het dan:

“In ’t bijzonder van vereenigingen van personen, als gezinnen, standen, gemeenten, volken, of wel van landen, steden, huizen enz., als hunne gezamenlijke bewoners vertegenwoordigende. || Het gantsche volck, *Gen* 19, 4.”

De taal is dus de ‘vertegenwoordiger’ van de gezamenlijke bewoners van een land. Anders gezegd: Alle bewoners van een - overigens bij Van Duyse niet gespecificeerde - geografische ruimte⁹ vormen in en door hun - ook nauwelijks gespecificeerde - taal *het volk* van dat land.

Het opvallende aan de behandeling van *De taal is gansch het volk* door het WNT is dat er geen bron gegeven wordt. Direct na het teken ||, het zogenaamde hek dat de scheiding aangeeft tussen redactioneel commentaar en de citaten (Moerdijk, 1994:32) volgt de zin. Moerdijk (1994:41) merkt hierover op:

“Vervolgens kan men in bepaalde gevallen achter het hek voorbeeldzinnen aantreffen die niet alleen een datering, maar ook een aanduiding van de vindplaats missen. Het betreft hier voorbeelden van het gebruik die niet aan een bron uit de materiaalverzameling zijn ontleend, maar die uit de koker van de redacteurs zelf komen of die althans door henzelf zijn opgetekend (‘poëmen’). Had men in de beginfase van het woordenboek al over voldoende echte citaten beschikt, dan waren zij niet nodig geweest. Hun veelvuldige aanwezigheid in de oudste delen is dus (vooral) een teken van materiaalschaarste.”

Het WNT wekt dus ter aangehaalder plaatse - ten onrechte¹⁰ - de suggestie dat voor 1889, toen WNT IV van de persen kwam, er geen teksten van Van Duyse in de materiaalverzameling voorkwamen, maar dat een van de redacteurs¹¹ het citaat belangrijk genoeg vond om het op te nemen, al dan niet (meer) wetend dat het oorspronkelijk van Van Duyse was.¹² Daar heeft het citaat het waarschijnlijk mede aan te danken dat Van Dale (Geerts & Heestermans, 1995:886) het citaat (nog steeds) geeft.¹³ Het was (in 1889) en is¹⁴ kennelijk een algemeen bruikbare en gebruikte uitdrukking in het Nederlands geworden, die echter noch in het WNT noch in de Van Dale een toelichting op de betekenis behoeft.¹⁵

De sententie bleek dan ook meteen na publicatie aantrekkelijk voor verder gebruik. Enerzijds - mag men aannemen - doordat hij syntactische eenvoud paart aan gemarkeerdheid. Maar ook doordat hij juist in die eenvoud, in een etnonationale¹⁶ context (Roodenburg, 2000:72-78) kennelijk de complexe, romantisch

geïnterpreteerde relatie tussen taal en volk benoemde in een schijnbare helderheid. Schijnbaar want noch *de* taal noch *het* volk wordt immers enigszins nader omschreven in *Aan België*. De taal krijgt kwalificaties als:

- de spraak dier roemrijke oorden;
- Der vaadren taal;
- de taal van Vondel en Cats;
- (behorend tot) een brede talenband;
- de volkstaal.

Het volk wordt aangeduid met:

- Belgen;
- de Batavier;
- oprechte Belg;
- Vlaamsch.

Terecht heeft Vallen (2000:1) opgemerkt dat “variatie een wezenskenmerk [is] van alle samenlevingen en gedragsvormen, en dus ook van talige communicatie”; *de* taal bestaat dus niet, nu niet, maar toen natuurlijk ook niet. Er bestaat een groot aantal varianten, waaronder een standaardvariant, die in Van Duyses tijd overigens nog nauwelijks in ontwikkeling was (Van der Horst & Van der Horst, 1999:358-359). Iets dergelijks geldt evenzeer voor ‘*het volk*’.

“Al bij Herder bezaten begrippen als ‘Volksdichtung’, ‘Volkspoëzie’ en ‘Kultur des Volkes’ de vruchtbare maar ook verwarrende meerduidigheid waar onderzoekers nog steeds mee kampen. [...] ‘[V]olk’ kon verwijzen naar het ‘oude’ en ‘oorspronkelijke’, naar een verleden dat als *authentieker* [cursivering toegevoegd; K/S] dan het heden, als een bron van verjonging en inspiratie werd opgevat.¹⁷ Omdat het echte en oorspronkelijke ver buiten de eigen, ontwikkelde cultuur werden gezocht, verwees ‘volk’ in de zin van *vulgus* tevens naar de lagere klassen in de samenleving (maar dan met uitzondering van het ‘gepeupel’ in de steden, waar Herder niets van hebben moest).¹⁸ En tenslotte verwees ‘volk’ naar het eigene of etnische,¹⁹ in de zin van ‘*populus*’ of ‘*natio*’. Maar Herder was geen nationalistisch denker, hij stond eerder voor een opmerkelijk cultuurrelativisme.” (Roodenburg, 2000:72)²⁰

Pas na Herders dood (1805) kwam de verbinding tussen het nationalisme en de romantische interpretaties van volk tot stand, zij het niet overal op dezelfde wijze. In de staatsnaties (zie noot 16) verstond men onder ‘volk’

“die groeperingen - het volk in de meer afgelegen gebieden, het lagere volk in het algemeen - die nog niet of slechts ten dele in de natiestaat waren

'ingelijfd'. Het waren de staatsburgers die alsnog een natiebeseft moest worden bijgebracht. [...] In dat [Franse; K/S] inburgerings- en beschavingsoffensief - ook Nederland en het Verenigd Koninkrijk laten die ontwikkeling zien - fungeerden de dienstplicht en het onderwijs als de belangrijkste instrumenten." (a.w.:75)

Verre van die 'volkstaal' als voorbeeld te stellen, wilden de verlichte geesten die liever uitroeien, omdat ze hun verheffingsarbeid in de weg stond. Boekholt (1991:73) geeft in dezen een sprekend citaat (uit 1800) uit een van de vele Nutsdocumenten over de volksontwikkeling.

"Waare volksverlichting is niet denkbaar zonder eene algemeene en naar regels geleerde kennis van de Moedertaal des lands. [...] Nodig is, dat het volk, zal het verlicht kunnen heeten, of kunnen worden, in alle Departementen van den Staat, niet alleen gelijklopend spreke, maar ook zoodanig, als men in de volksschriften gewoon is te schrijven en in openlijke aanspraken zich uit te drukken: opdat het volk in staat zij, bij het leezen van de eerste, en het aanhooren van de laatste, alles te verstaan en zich in het gemeene leeven, weder overal verstaanbaar te maken.

Een volk was pas werkelijk verlicht, als er 'in een land geene, zo genoemde *Platte Taalen* gevonden wierden, die zeer hinderlijk zijn in het onderwijs der jeugd, en dus ook in de algemeene verlichting des volks'."21

In de etnonaties echter - waartoe Roodenburg expliciet Vlaanderen en Friesland rekent - kwam de nadruk later minder te liggen op dit Verlichtingsdenken. Daar beriep men zich òók onder invloed van het romantisch denken op

"het Germaanse, Keltisch, Baskisch of Friese²² erfgoed, op een etnogeneschiedenis die losstond van de overkoepelende natiestaat" (a.w.:75).

Roodenburg meent zelfs te kunnen spreken van twee 'culturele idiomem', een 'staatsnationaal' en een 'etnonationaal' idioom die per natie en per periode in een verschillende menging voorkomen.

De aantrekkelijke gebruikswaarde van de sententie 'De taal is gansch het volk!' werd opgemerkt door 'de Gentsche maatschappij voor taal oefening'²³ (Van Duyse, 1882:204) die de sententie als zinspreuk of kenspreuk overnam. Maar ook Van Duyse zelf gebruikte de sententie nog minstens twee keer (De Tollenaere, 1981:194) (zie verderop).

Het moge duidelijk zijn dat wij ons in dit essay niet met de dichter Van Duyse willen bezighouden: we zullen van hem en over hem niet veel meer weten dan de gemiddelde afgestudeerde Nederlandse Neerlandicus; wat we weten stamt

bovendien uit secundaire bronnen. Van Duyse-experts zijn we dan ook zeker niet. Wat we wel willen: een eerste aanzet geven tot wat Dekker (2000:65) - in het kader van de volkskunde - genoemd heeft het “demonteren van ideologische constructies” als “het gevaarlijke concept van de authentieke volksaard”. Dekker doet dat voor de volkskunde als onderdeel van de antropologie, wij willen dat doen voor de dialectkunde als onderdeel van de taalwetenschap, zoals Vos (1993) een aanzet gegeven heeft voor de volksliedkunde²⁴ als onderdeel van de musicologie.²⁵ In de drie genoemde gevallen gaat het dus steeds om een analyse van wat Cieraad (1996) noemt ‘de elitaire²⁶ verbeelding van’ de volkscultuur zoals te vinden in de (materiële overblijfselen van) zeden en gebruiken, de taal of de muziek van ‘het volk’. Daarbij is het goed op te merken dat wij ‘elite’ niet als monolithisch concept opvatten, maar als ‘geleed’. Om twee uitersten te noemen: in deze bijdrage proberen we de ‘elitaire verbeelding’ van de geleerdenstand als elite te achterhalen, in een volgende die van de beleidselite, ‘de keur van de beleidsmakers’, in de multiculturele samenleving.

Dekker verwijst dus naar de ‘demontage’ van een verbeeldingsconcept als ‘authenticiteit van het volk’ als sleutel tot kritisch begrip van de elitaire verbeelding; Roodenburg (2000:109) op zijn beurt naar het folklorebegrip (vgl. Cieraad, 1996:20):

“Enige jaren geleden betitelde de Amerikaanse antropoloog John Comaroff het zo lange tijd als onschuldig ervaren folkloriebegrup als ‘one of the most dangerous words’ in het Engelse taalgebied. Het zou maar al te vaak ‘a highly unreflective populism’ verhullen, zo meende hij. De huidige, reflexief ingestelde volkskunde is zich daarvan bewust.” (Roodenburg, 2000:109)

Wij kiezen voor een van oorsprong literaire, gnomische verbeelding die als zodanig ook doorgedrongen is in het alledaagse taalgebruik (De Tollenaere, 1981).

Voorzover wij overzien heeft ‘de (Nederlandse en Vlaamse) dialectologie’ zo’n behoefte aan een historisch-kritische analyse van de concepten als ‘taal’ en ‘volk’, van de taal van het nationaal besef (Aerts & Te Velde, 1999), tot nu toe niet gevoeld.²⁷ Weliswaar demonstreerde Sturm (1985) de ambiguïteit van een aantal dialectologen in de eerste helft van de twintigste eeuw als het gaat om standaardtaal en dialect, maar die discussie is niet voortgezet. We hebben dan ook nauwelijks relevante, taalwetenschappelijke voorstudies voorhanden; vandaar onze bescheiden pretentie slechts een eerste aanzet te willen geven.

3. Van Duyse en ‘De Tael is gantsch het Volk!’

In 1840 zagen drie delen *Vaderlandsche Poëzy* van de hand van Prudens van Duyse het licht. In deel II is een lierzang²⁸ opgenomen, met de titel *De Nederduitsche Tael, Feestdrunk* (Van Duyse 1840, II:194-195). Als motto geeft de dichter het gedicht een fragment mee uit het vers *aen de belgische dichters* van de hand van Frans Rens²⁹ (1805 - 1874).

O, laet dan maer de donders rommelen;
Dat vry de bliksem om hem schiet'!
Dit zal hem tak, noch kruin doen schommelen:
Den boom der tael³⁰ verdelgt men niet.

Van Duyses gedicht telt vijf coupletten die elk eindigen met de regel: *De tael is gantsch het volk*. Het vers verwoordt de duidelijke waarschuwing 'de tael der vaedren' niet te verruilen 'voor 't haer niet waardigh fransch'. De 'zonen van de moederspraak'³¹ worden opgeroepen de spreuk *De tael is gantsch het volk* te 'bewaerheid[en]'. De *Feestdronk* uit de ondertitel 'zy een dolk in 't hart van 't franschzot aepgeslacht'. Met een beroep op Arouet - de burgerlijke naam van de Franse (!) schrijver Voltaire (1694 - 1778) - wordt het Frans gekwalificeerd als 'Die trotsige arme!' In een toelichtende aantekening bij dit gedicht merkt Van Duyse (1840, II:202) daarover het volgende op.

"By den aenvang van dit lied wordt er gezinspeeld op de woorden van Voltaire (*Lettre à M. de Béauzée*): *La langue française est une indigente orgueilleuse qui craint qu'on lui fasse l'aumône*. Van daer waarschijnlijk, dat Helmers³² van deze tael sprekende, in den *Lof van Amsterdam*, zegt:

*Zij, trotsche beedlares; zij, die van de aelmoes leeft,
Die zij aen Rome ontnam, bij ons gebedeld heeft."*

Met deze aantekening verankert Van Duyse door zijn rechtstreeks beroep op Voltaire en zijn indirecte verwijzing naar Nicolas Beauzée (1717 - 1789) zijn gedachtegoed stevig in een Europese geleerdendiscussie, die de rijk gedocumenteerde studie van Noordegraaf (1985:XV) laat beginnen in 1747 toen het boek *Les Vrais Principes de la Langue Française* verscheen van de hand van Gabriël Girard (1677 of 1678 - 1748). Noordegraaf (1985:70) typeert het werk van Girard als volgt.

"Girards theorie is gebaseerd op de uitgangspunten die de grammatici uit de tijd van de Verlichting gemeen hadden: de sociale functie van de taal, parallelisme tussen taal en denken (de woorden zijn voor Girard de 'images des idées'), het bestaan van eigenschappen die alle talen eigen zijn. Maar daarnaast neemt hij ook de taalspecifieke eigenschappen in beschouwing."

Die - al dan niet - specifieke eigenschappen van de verschillende talen gaf het geleerdendebat over taal de nodige dynamiek. In de zestiende eeuw was het Europese, linguïstisch geleerdenvertoog overheerst door de zoektocht naar een oertaal: de taal waar alle talen van afstamden ofwel door verval - bijvoorbeeld door het afslijten van uitgangen - ofwel door progressie: zo wordt de, door sommigen veronderstelde 'late' ontwikkeling van voorzetsels als een positieve ontwikkeling geïnterpreteerd.³³

Bij wijze van excursie: ook zestiende eeuwse Nederlanders participeerden in die zoektocht naar die oertaal, naar de oorsprong.³⁴ Zo laat Hagen (1999) ons kennis maken met Jan van Gorp (1518 - 1572), beter bekend onder zijn geleerdennaam Becanus (vergelijk ook Noordegraaf, 1995:39-40). Hagen (1999:11-12) geeft uit Becanus' publicatie *Origines* 'enkele hoofdlijnen' 'omschrijvend' weer.

"Antwerpen werd gesticht door de Cimbri, ook wel de Cimmerii genoemd. De Kimbren zijn de nazaten van Gimmer of Gomer, de oudste zoon van Japhet. De taal van deze stam, de lingua Cimmeria of het Kimrisch, stamt dus direct uit het Paradijs. De etymologie bewijst dat het Duits of het Diets inderdaad met deze lingua Cimmeria vereenzelvigd mag worden, want Duits/Diets is hetzelfde als Douts of d'outs, dus d'outste.

Becanus stelt dat niet het Hebreeuws de volmaakte oertaal van de mensheid was, maar het Kimrisch of het Diets. De belangrijkste taalkundige argumenten voor deze stelling zijn:

- De eenvoud en korthed van het Kimbrisch. Het bestaat uit veel meer heldere, eenlettergrepige woorden dan het ingewikkelde en duistere Hebreeuws. Het Hebreeuws op zijn beurt is wel weer veel helderder en eenvoudiger dan het Latijn en Grieks.

- Een tweede, kort aangeduid, argument vormt het vermogen van het Kimbrisch tot het vormen van samenstellingen.

- Tenslotte wordt uitvoerig betoogd dat er in het Kimrisch een directe samenhang is tussen de woordinhouden en de woordvormen."

Volgens Hagen (1999:12) zijn "de eigenschappen waarmee Becanus de oertaalstatus beargumenteert [...] tot de tijd van de Verlichting een grote rol blijven spelen". Maar tot in het laatste kwart van de negentiende eeuw kom je de argumenten ook nog tegen, niet zo zeer in het taalwetenschappelijk verloop, maar wel in dat van de taalliefhebbers. Natuurlijk niet meer gelegitimeerd door de etymologie. Die legitimatie was met de Verlichting komen te vervallen getuige de in heel wat bronnen - ten onrechte volgens Noordegraaf (1985:3) - aan Voltaire toegeschreven uitspraak:

"En etymologie les voyelles ne signifient pas grand-chose, et les consonants rien du tout."

Volgens Hagen (1999:12) groeide "[p]as nadat de Engelse rechter William Jones (1747 - 1794) in India het Sanskriet bestudeerd had, [...] langzaam de wetenschappelijke Indo-europese taalstudie". Dat was in wezen nog steeds een zoektocht naar of beter wellicht een poging tot reconstructie van een oertaal, maar nu op basis van gedegen historisch-vergelijkend onderzoek.

Terug nu naar Girard. Noordegraaf (1985:70-75) noemt hem weliswaar niet de grondlegger van de 'moderne' taaltypologie, maar merkt wel op dat Girards

'taaltypologisch inzicht' 'vrij algemeen geprezen is', waarbij hij kwalificaties citeert als 'très remarquable' en zelfs 'la plus remarquable'.

Het is voor onze observaties niet van belang hoe Girard zijn typologie opzette en legitimeerde, even min dat hij de historische banden tussen talen ontkende - en dus de vervallhypothese verwierp -, maar zich baseerde op verschillende syntactische structuren van de verschillende talen. Wel dat hij de taaltypen kwalificeerde in termen van, aan de ene kant het volgen van 'l'ordre naturel & la gradation des idées' (zoals het Frans, Italiaans en Spaans, waardoor die geen verbuiging nodig hebben) en, aan de andere kant, van 'le feu de l'imagination' (zoals het Latijn, 'Slavisch' en Moscovitisch die een vrije woordvolgorde kennen en geen verbuiging en lidwoorden). Evenzeer dat hij taalverschillen verklaart uit verschillen tussen 'volken die ieder een bepaalde oorspronkelijkheid bezitten'.

"Tedere taal, zo zegt hij, vindt zijn oorsprong in 'la diversité du gout de chaque peuple dans le tour de phrase & dans l'idée modicative de l'emploi des mots'." (Noordegraaf, 1985:71)

Daarnaast gebruikt Girard het concept 'génie de la langue' waardoor hij rekening kan houden 'met de eigen aard van elke taal afzonderlijk' (a.w.:74).

Noordegraaf wijst erop dat de (Europese) verbreiding van Girards typologie in eerste instantie het werk van Nicolas Beauzée (1717 - 1789) is geweest en concludeert dat (daardoor?) de typologie van Girard tot het 'algemeenwissen der Epoche' is gaan behoren.

We zullen de verdere ontwikkeling van de achttiende eeuwse taaltypologieën niet volgen (vergelijk Noordegraaf (1985:79-141) voor een uitgebreide behandeling van de Britse, Duitse en Nederlandse ontwikkelingen); we volstaan met Van Hamels (1974:32) constatering:

"De 18e eeuw heeft het werk van de 17e voortgezet en daarmee de grondslagen gelegd voor het grootse gebouw dat de 19e eeuw daarop heeft opgetrokken."

Waar het ons om begonnen is, is de observatie dat het opstellen van typologieën haast onvermijdelijk leidt tot vergelijkende oordelen over de verschillende typen en dus over verschillende talen en volken. Girards terminologie kun je wellicht nog descriptief noemen - voor een definitief oordeel kennen we te weinig de gebruikscontext -, maar het kost niet veel moeite het *verschil* tussen enerzijds een 'natuurlijke orde en de geleidelijke ontwikkeling van ideeën' en anderzijds 'het vuur van de verbeelding' om te zetten in een tegenstelling en daarbij een voorkeur uit te spreken voor een van beide. Dat is kennelijk in de loop der tijd ook gebeurd.

In zijn *Afsluitende Beschouwingen* bij zijn *Capita selecta uit de achttiende eeuw* probeert Noordegraaf (1985:137-141) de door hem behandelde geleerden enigszins te ordenen. Hij gebruikt daarbij een bestaande tweedeling. Enerzijds onderscheidt hij een 'rationalistisch te noemen grondhouding', die wordt 'gekenmerkt door een a-

historische attitude, die zich kan verbinden met het streven naar taalreglementering en puristische trekken kan aannemen'. Anderzijds noemt hij het 'sensualisme' dat 'historisch gericht' is en waar 'het inzicht (leeft) dat de taal zich gedurig verder ontwikkelt naarmate het denken voortschreidt'. (Overigens waarschuwt hij ervoor dat beide houdingen bij een en dezelfde geleerde opgemerkt kunnen worden.) Het gaat er Noordegraaf om te laten zien, dat die historische gerichtheid niet exclusief toegeschreven moet worden aan de Romantiek omdat die duidelijk 'wortels heeft in de denkbeelden van de Verlichting',

"Dat de taal net als de mens perioden van groei en verval kent en in nauwe samenhang gezien moet worden met het volk dat de taal spreekt, is ook vóór Herders *Abhandlung [Ueber den Ursprung der Sprache (1772)]* geen onbekende gedachte." (Noordegraaf, 1985:138)

Van Hamel (1974:34) karakteriseert Johann Gottfried Herders (1744 - 1803) betekenis voor de invloed van de Romantiek op de negentiende eeuwse taalwetenschap als volgt.

"Van meer belang [dan de opvatting van Rousseau; K/S] is wat J.G. Herder in zijn verhandeling *Ueber den Ursprung der Sprache (1772)* opmerkte. Indien de taal ons door God gegeven was, zo zeide hij, dan zou zij logischer geweest zijn. Neen, zij is voortgesproten uit de menselijke natuur, en natuurkreten en klanknabootsingen speelden bij haar oorsprong een grote rol. Deze opvatting had weliswaar weinig directe invloed op de taalwetenschap, maar zij bevorderde toch in hoge mate de natuurlijke taalbeschouwing, die hier in de plaats treedt van de logische, en ze vestigde de aandacht op de betekenis van het primitieve in de mens. De gedachten van Herder droegen niet weinig bij tot de omverwerping van het rationalisme als voetstuk der taalwetenschap, en dit was juist wat deze wetenschap het meest nodig had om zich op natuurlijke wijze verder te kunnen ontwikkelen."

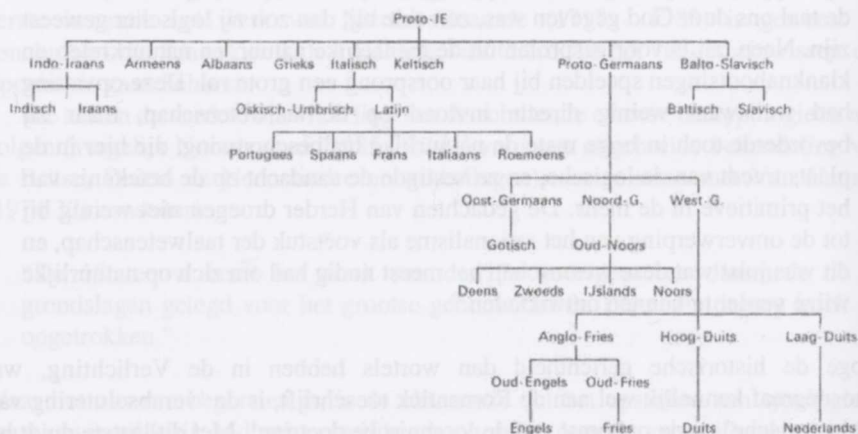
Moge de historische gerichtheid dan wortels hebben in de Verlichting, wat Noordegraaf kennelijk wel aan de Romantiek toeschrijft, is de 'verabsolutering van het historische' en de opkomst van de 'organische doctrine'. Met dit laatste duidt hij de opvatting aan 'dat ontwikkeling, overal, iets is dat van *binnenuit* komt. Het is ook niet een zaak van een individu, maar van een hele gemeenschap.' Als kroongetuige hierbij laat hij Friedrich Schlegel (1772 - 1829) optreden, gebruikmakend van diens *Über die Sprache und Weisheit der Indier (1808)*.

"[Daarin] wordt een duidelijke voorkeur aan de dag gelegd voor 'organische' talen, d.w.z. voor talen met flectie. Volgens F. Schlegel was het zo, dat slechts een aantal talen het privilege der flectie bezaten. Alle andere talen moesten de wonderbare kiemkracht van de wortel ontberen, en waren gedwongen zich uit te drukken, als het Chinees, met geïsoleerde monosyllaben, of zoals de talen

die later agglutinerend genoemd werden, door middel van affixen die aan de wortel toegevoegd werden: 'kein fruchtbarer Same, sondern nur ein Haufen Atome, die jeder Wind des Zufalls leicht aus einander treiben oder zusammen führen kann; der Zusammenhang eigentlich kein anderer, als ein bloss mechanischer durch äussere Anfügung' (1808, 51)." (Noordegraaf, 1985:139)

De type-aanduidingen - organisch tegenover agglutinerend - mogen descriptief geïnterpreteerd kunnen worden, het zal duidelijk zijn waar Schlegels voorkeur en waardering naar uit gaan. Hij verbindt de niet-flecterende talen met een 'dierlijke' oorsprong, maar een taal als het Sanskriet, een goddelijke taal, dicht hij een 'geestelijke' oorsprong toe.

Schlegel studeerde vanaf 1802, samen met 'de eigenlijke grondvester van de vergelijkende Indogermaanse taalstudie' (Van Hamel, 1974:37), Franz Bop (1791 - 1867) in Parijs Sanskriet. Daar werd de basis gelegd voor het vergelijkend onderzoek naar de verwantschap tussen talen, dat uiteindelijk resulteerde in schema's als het onderstaande *Schematisch overzicht van de ontwikkeling van de belangrijkste takken der I[ndo]-E[uropese] taalfamilie* (Dik & Kooij, 1979:278).

In wezen is dit ook een (soort) typologie. 'Nederlands' moet hier immers opgevat worden als een verzameling taalvarianten (standaardtaal, regiolecten, dialecten en sociolecten) die op grond van bepaalde gedeelde kenmerken tot 'Nederlands' gerekend worden. Het bijzondere van deze typologie is natuurlijk dat die verwantschapsrelaties tussen de typen postuleert.

Het zal duidelijk zijn dat deze taaltypologie ook gevoelig is voor het verschijnsel dat we bij Schlegel observeerden: de descriptief bedoelde termen kunnen normatief geïnterpreteerd worden. Maar deze typologie staat bloot aan nog een ander gevaar: die kan heel gemakkelijk geassocieerd worden met de zoektocht naar de oertaal, een

mogelijkheid die puur linguïstisch in de negentiende eeuw niet meer bestond, maar in het geleerdenvertoog wel nog voorhanden was. Zo citeert Noordegraaf (1995:39) uit een brief van 4 augustus 1875 van Multatuli - toch niet de eerste de beste intellectueel uit zijn tijd - aan P.A. Tiele, conservator aan de Leidse universiteitsbibliotheek:

“Wie was de man die beweerde dat er in 't Paradys vlaamsch gesproken werd? Wat voerde hy aan, tot staving van z'n gissing? Zie, al is 't 'n zotterny aan een paradys te gelooven, toch zou ik wel eens willen weten of hy misschien getroffen was door de soort van overeenstemmingen die my in 't oog vielen. De fout kan geweest zijn dat hy voor Vlaamsch hield wat eigenlyk *algemeene* wereldtaal was, d.i. sommige urklanken *in* 't vlaamsch, die heenkyken door 't manteltje der bedervende letterkundery.”

Rond 1872 geloofde Multatuli heilig in het Keltisch als Urtaal, hij kon dat alleen, door tijdsgebrek, niet afdoende bewijzen. De academische taalwetenschap deed de ook door anderen gedeelde fascinatie van Multatuli af met Celtomania, maar daar trok hij zich niet veel van aan. Overigens relateerde Multatuli volgens Noordegraaf (1995:47) de Urtaal niet aan een volk; Kelten vertegenwoordigen voor hem een deel der mensheid in een bepaald stadium van ontwikkeling: ‘uit de tijd voor men in huizen woonde’.

Ook voor de andere verleiding van de IE-taaltypologie bezweek Multatuli: hij achtte de Germaanse taalfamilie veruit superieur aan de Romaanse. Hij gaf daaraan vooral lucht door te schimpen op het Frans. Noordegraaf (1995:55) ziet Multatuli's depreciatie van het Frans als een uitvloeisel van zijn ‘drogbeeld van de oorspronkelijke taal’, maar haast zich er aan toe te voegen dat Multatuli zich in dit opzicht niet *buiten* het toen geldige taalwetenschappelijk vertoog bewoog. Het idee achter de vermeende inferioriteit van de Romaanse taalfamilie was de overweging dat de Romaanse volken hun oorspronkelijke talen hadden vervangen door ontleningen aan het Grieks en Latijn, terwijl de Germaanse volken hun oorspronkelijke taal - zij het met verlies van allerlei oorspronkelijke kenmerken en betekenissen - behouden hadden.

“Hij [Multatuli; K/S] had het over ‘den adel van een deel der germaanse talen, boven 't door staatkundig overwicht geparvenieerde Grieks en Latyn' [...] waar ‘de verliplapte³⁵ romaansche idiomen' [...] van afgeleid waren.” (Noordegraaf, 1995:55)

“Men hoort in hun uitspraak nog altyd het hakkelen van iemand die met veel moeite 'n onbekende klank wil nazeggen, en die er gemakshalve maar aflaait wat te zwaar is voor z'n luie tong.” (Noordegraaf, 1995:55)

Dat Multatuli zich niet buiten het geldende vertoog bewoog laat Noordegraaf (1985:386) zien waar hij een vijftal uitspraken over de Romaanse talen en meer in

het bijzonder over het Frans van de Leidse hoogleraar M. de Vries (1820 - 1892) documenteert, respectievelijk uit 1849, 1851, 1854, 1865 en 1879. We citeren de eerste en voorlaatste.

"In zijn Groningse oratie spreekt hij, doelend op de Romaanse talen, van talen waarbij 'het innerlijk leven uitgedoofd is'."

"Op het Rotterdams Letterkundig Congres (1865) noemde De Vries het Frans wederom 'een arme taal, die met weinig middelen veel doen moet, die alle scheppingskracht mist, en wier innerlijk leven in het bewustzijn der natie is uitgedoofd'."

Ook de Leidse wijsgeer en hoogleraar G.J.P.J. Bolland, van wie Noordegraaf (1995, 123 - 126) aantoonde dat hij taalwetenschappelijk goed onderlegd is en in zijn tijd zeer gewaardeerd, liet zich in 1911 en 1912 tijdens een lezingentournee door Vlaanderen in niet mis te verstane woorden over de kwestie uit.

"In het licht van de zuivere rede blijkt het Fransch eene inderdaad erbarmelijke taal; we kunnen zeggen, dat er voor de zuivere rede zelfs geen Fransch bestaat! En wij Nederlanders kunnen met eigen middelen wetenschappelijk véél meer zeggen dan de Engelschen of de Fransche met de hunne."

Prudens van Duyse (Sterkens-Cieters, s.a.) was geen taalwetenschapper - hij was als jurist gepromoveerd en als gemeentearchivaris werkzaam het langst en het laatst in Gent -, maar hij was nog wel een 'geleerde' die toegang had tot het taalwetenschappelijk vertoog. De Tollenaere (1981:196), daarbij zelf Sterkens-Cieters (1942:17) citerend, merkt daarover op:

"Van Duyse maakt gretig gebruik van de filologische arbeid die de Duitse romantiek in het leven had geroepen. 'Voor zijn talrijke balladen en wetenschappelijk-verantwoorde bewerkingen van historische of folkloristische stof put hij dikwijls uit de werken van Jacob Grimm en (*Johan Wilhelm*) Wolff'."

Toch staat De Tollenaere (1981:196-197) kritisch ten opzichte van een strikt romantische interpretatie van de sententie, zoals voorgesteld door De Keyser (1960:249-250):

"Wel kunnen we aannemen dat in de opvatting van de dichter: dat in de taal de volksziel zich weerspiegelt, we te doen hebben met een bij uitstek 'romantisch' idee. [...] Prudens van Duyse heeft door poëtische intuïtie een taalkundige waarheid verkondigd, die we nog heden terugvinden bij een der meest vooraanstaande Duitse taalgeleerden van de huidige tijd *Leo*

Weisgerber³⁶ [...] en die door de vele hedendaagse moedertaal-pedagogen wordt aanvaard [...].”

De Tollenaere (1981) sluit zeker niet uit dat Van Duyse door de Duitse romantiek beïnvloed is. Hij acht de interpretatie van De Keyser ‘mogelijk’, maar De Keyser’s conclusie beoordeelt hij als ‘een moderne ‘Hineininterpretation’’ (a.w.:196). Hij baseert zich daarbij op een verwijzing naar Buffon³⁷ in vierde strofe van de lierzang, die luidt:

Bescherm, oprechte Belg, de spraak dier roemrijke oorden,
Wat helse duisternis uw reddingskust omwolk’,
De stijl is gansch de mensch, Buffon het zijn uw woorden:
De taal is gansch het Volk!

‘Filosofisch’ is dit een verwijzing naar de (*Franse*) Verlichting en literair, aldus De Tollenaere (1981:196), naar het *Franse* Classisme.

“Toch blijft het al met al hoogst merkwaardig, dat de [Duitse; K/S] romantische visie van ‘De Tael is gansch het Volk’ Buffon, een auteur van het *Franse* classisme, als stut en steun meekrijgt.”

Na een grondige analyse van de Belgische context waarin Van Duyse opereerde, komt De Tollenaere (1981:197) tot de bondige conclusie:

“Er valt niet aan te twifelen: ‘De Tael is gansch het Volk!’ betekent voor P. van Duyse, dat de band der taal een volk tot een eenheid bindt.”

Het gaat er ons hier natuurlijk niet om te bepalen welke van deze twee interpretaties het meest plausibel is, wel om te illustreren hoe complex het filosofische (*Franse* Verlichting - Duitse Romantiek), historische (Belgische Revolutie - Belgische staatvorming - Groot-Nederland - Vlaamse Beweging - Europa), literaire (*Frans* Classisme - Duitse Romantiek), taalwetenschappelijke (Achtttiende-eeuwse taalwetenschap - negentiende-eeuwse Indogermanistiek) en pedagogische (Duitse moedertaaldidactiek) *Umfeld* van de sententie is.

We suggereren in genen dele dat al die relaties ‘geactualiseerd’ worden als de sententie ‘opduikt’, maar ze kunnen dan wel - op de achtergrond - een rol spelen zoals we in het volgende zullen laten zien.

4. Beets en ‘DE TAAL is gansch het volk’

Ergens in 1867 moet de toen ongeveer 53 jarige, deftige dominee-dichter en literatuurgeleerde Nicolaas Beets zich naar een bijeenkomst gespoed hebben om te

gaan oren over het thema *Over de beteekenis der ongeletterden*³⁸ voor de *Letterkunde* (Beets, 1876:49-60). Aannemelijk is dat zijn gehoor uit mannen uit de gegoede burgerij van zijn tijd bestond.

De later gepubliceerde tekst gaf hij een motto mee dat de strekking van zijn lezing goed duidelijk maakt.

“SOCRATES. Indien wij dan verlangden dat iemand de taal verstond, wij zouden wèl doen hem naar de school des volks te verwijzen?

ALCIBIADES: Zekerlijk.

PLATO. *Eerste Alcibiades*”

Wie wil dat iemand anders ‘de taal’ goed leert kennen, moet haar/hem naar ‘de school des volks’ sturen. Wel blijft natuurlijk de vraag wat we precies onder ‘de taal’ moeten verstaan en wat ‘de school des volks’³⁹ is. Maar op die prangende vragen geeft Beets’ tekst antwoord, zoals zal blijken.

De titel geeft de doelstelling van Beets gedeeltelijk weer: hij wil ‘de letterkundigen van professie’ en zichzelf als letterkundige opmerkzaam maken op de betekenis van ‘Niet-letterkundigen’, van ‘Ongeletterden’ voor ‘de gelukkige uitoefening’ van de *Letterkunde*. Merk op dat Beets hier - in tegenstelling tot in zijn titel - het bepalend lidwoord weglaat: het gaat hem niet om *de* ongeletterden, (allemaal dus) maar om ongeletterden. Beets’ betekenisomschrijving ‘in onzen toestand van algemeene beschaving’ luidt:

“in tegenstelling van al wat schrijft, al wat niet schrijft, hetzij dan dat het leest of niet leest, of zelfs, wat zeldzaam is, niet lezen kan;⁴⁰

den geheelen, nog weder in verscheidene kringen onderdeelden kring, die, hetzij hij al of niet, hetzij hij meer of minder in den *zedelijken* invloed der letterkunde deelt, voor haren *letterkundigen* invloed, als ik het zoo noemen mag, grootendeels ongevoelig blijft; het⁴¹ profanum vulgus,⁴² zoo gij wilt, in de geheimen van taal en stijl en welsprekendheid niet ingewijd, en daardoor tot het recht genieten van een aantal schoonheden onvermogen, maar ook tot het overnemen van zekere verkeerdheden buiten staat;” (a.w.:52)

Wie zijn die oningewijden, dat profanum vulgus? Om dat te concretiseren noemt Beets een zevental categorieën (‘kringen’):

- den *gemeenen man*;
- den *boerenstand*, den *handwerksstand*, den *koopmansstand*, de neringdoende klasse;
- den *bedrijvigen man*;
- de *burger-juffrouw*;
- de *beschaafde vrouw*;
- den *man van bewind*, den *hooggeplaatsten*, *aanzienlijken*;
- den *hooggeborenen*.⁴³

Op het eerste oog lijkt Beets' opsomming vrij volledig, maar in zijn elitaire verbeelding van de ongeletterden vermag hij enkele categorieën ('kringen') niet te vatten.⁴⁴ Dat geldt in de eerste plaats voor 'de luiden van een andere beweging' (Poelstra, 1996), het huispersoneel dat huishoudelijke arbeid verrichtte, in die tijd een aanzienlijke groep⁴⁵ die zeer nadrukkelijk aanwezig was in het alledaagse leven van de burgerij (vergelijk Montijn, 1998:211 e.v.). Er figureren wel 'dienstboden' in Beets' opsomming, maar alleen om aan te geven waarom 'de burger-juffrouw' niet aan lezen toekomt: omdat ze 'veel te stellen heeft met haar dienstboden'. Ook de 'kindermeid' en haar anderstalige lotgenoten - de 'Fransche *bonnes* of [de] Engelsche *nurses*' (a.w.:55) - noemt Beets, maar ook als probleem,⁴⁶ evenals 'den kruier om den hoek' (a.w.:58).

We gaan hier niet verder in op de opvallende afwezigheid van andere 'kringen' - fabrieks- en landarbeiders, losse arbeiders, werkelozen en bedeeden⁴⁷ -, maar stellen vast dat Beets, via de sententie 'DE TAAL is gansch het volk' zijn 'ongeleterden' gelijk stelt met het volk. Dat gaat als volgt.

Beets stelt vast dat 'zijn' ongeletterden

"voor de letterkunde van de gewichtigste beteekenis [zijn]; want door hen blijft bewaard wat de boeken de strekking hebben te doen verloren gaan; van hen is te leeren wat nergens anders te leeren is."

Zonder (nog) nader te specificeren wat 'door hen blijft bewaard' of 'wat van hen te leeren is wat nergens anders te leeren is' roept hij ineens uit:

"DE TAAL is gansch het volk" is eene schoone en ware spreuk, die om tot de rechte kennis van een volk te doen komen, tot de studie zijner taal uitnoodigt. Maar ook kan men met vrucht zeggen: "HET VOLK (d.i. niet dan het *geheele* volk) is gansch de taal."

In eerste instantie interpreteert Beets de sententie duidelijk als berustend op de zogenaamde wereldbeeldhypothese (Noordegraaf, 1999:343-344) - volgens Noordegraaf 'indertijd' aangehangen door 'vele Belgische en Nederlandse taalkundigen (en leken)' -, die stelt dat 'de taal [...] de spiegel van de [...] 'volksgeest' [is], de uitdrukking van de ziel van het volk'. Volgens Noordegraaf (t.a.p.) behoorde die hypothese, 'notoir vaag als ze is',

"tot het 'Gesunkenes Kulturgut' van de tijd. Zij blijkt, in velerlei gedaanten, als toop voor te komen zowel bij dichters als bij andere niet-professionele taalliefhebbers, die van precieze herkomst en feitelijke inhoud ervan onkundig waren, en zo ongeremd in veelal retorisch gekleurde betogen de rol van hun moedertaal konden belichten, dan wel overbelichten."

Beets vindt de 'spreuk' zo mooi en waar omdat die volgens hem uitdrukt dat je door onderzoek van zijn taal een volk leert kennen, er 'rechte kennis' over verwerft. Maar hij zal de spreuk ook 'mooi' vinden, omdat je die volgens hem min of meer kunt omkeren. Maar om de spreuk dan 'waar' te krijgen, moet je eerst wel enkele 'kringen' niet 'zien' en dus uitsluiten van 'het volk'. Beets mag dan mogelijk bewondering hebben voor de eigen aard van de spreektaal en wellicht tolerant zijn tegenover de daarin optredende variatie, hij mag zelfs de door hem zo bewonderde letterkunde letterlijk de status van 'dialect' (a.w.:58) toekennen, dat de Amsterdamse dienstbodenvariant ook tot de 'geheele taal' hoort, gaat hem kennelijk te ver.⁴⁸

Beets wijst op vijf letterkundigen die hun oor te luisteren legden bij 'de ongeletterde menigte': Dante, Luther, Cicero, Hadrianus Junius en Vondel en concludeert dat '[e]en dagelijksch bad in de volkstaal, zooals die *gesproken*⁴⁹ wordt, ziedaar waar hij [de letterkundige; K/S] zijn kracht bij moet zoeken' (a.w.:55). Want:

"Het is bij de ongeletterde menigte, dat de taal de natuurlijke uitdrukking blijft van den denkvorm; dat zij haar eigen leven blijft leven, en zich naar hare eigene aangeborenen wetten ontwikkelt. De ongeletterde menigte zal duizendvoudig tegen een zeker deel der grammatica (het conventionele) zondigen, maar zelden tegen het gezond verstand. De ongeletterde menigte is de 'spraakmakende gemeente', en verdient het te wezen." (a.w.:54)

In wezen stelt Beets een tweede uitsluiting voor, zij het niet zo absoluut als de eerste: alleen het vrouwelijk deel van 'het volk' telt, zeker als het om de *instandhouding* van de taal gaat maar mee. Hij wendt al zijn retorisch talent aan om zijn toehoorders daarvan te overtuigen.

"MOEDERTAAL is eene uitdrukking, die veel beteekent. Zij herinnert ons niet alleen wie het was, die ons spreken heeft geleerd, maar ook wie het zijn, die eene taal in stand houden; welke hooge beteekenis de vrouw, de ongeletterde vrouw, de vrouw als moeder, voor de letterkunde heeft." (a.w.:56)

De letterkundigen mogen 'eene taal ontwikkelen, verrijken, veredelen [en] verfijnen' en 'van geslacht tot geslacht' verder brengen.

"Maar voor *instandhouding* zorgt de vrouw, de moeder, het vrouwelijk, d.i. het van nature conservatief gedeelte der maatschappij, en der menschheid. Zij begint met ieder geslacht weder van voren af aan met de beginselen. Zij bewaakt de bron; zij voert tot de bron terug. Zij zorgt, altijd op nieuw, dat vóór en nevens de taal, waarin men schrijft en dicht, eene taal is, waarin men spreekt en zijne meening zegt, bidt en klaagt, koost en kijft, looft en biedt; eene natuurtal, eene gevoelstaal, eene taal van het hart, - DE MOEDERTAAL, in één woord, ook naar stijl en vorm, en het correctief van

elken stijl en iederen vorm, die zich te ver van de natuur verwijdt of haar geweld aandoet; tegengift, tegen de gemaaktheid, stijfheid, pedantesque gedwongenheid of voorgewende losheid, waarin de boekentaal, tot schade der spreektaal, onder mannen zich altijd dreigt te verlopen. Ach, hoeveel schade hebben de moeders te herstellen, aangericht door scholasters⁵⁰, die wilden dat men sprak gelijk men schreef, en door auteurs, die schreven gelijk men niet sprak!" (a.w.:56)

"[H]et vrouwelijk leven is in zijne afgeslotenheid een heiligdom, waar veel, dat bezoedelt en verderft, buiten blijft. Het heeft met geene officiële, met geen professionele, met geen diplomatische, of wetenschappelijke taal te maken, maar des te meer met hetgeen van hart tot hart gaat." (a.w.:57)

Beets onderneemt in zijn rede een romantische, Herderiaanse (Dekker, 2000:14) zoektocht naar het 'authentieke' in het Nederlandse taallevens, naar 'eene natuurtal'. Hij 'overstijgt' daarbij de (in de volkskunde) gebruikelijke tweedeling in bevolking en cultuur, respectievelijk 'volk' en 'taal'.

"Men onderscheidde enerzijds een 'authentieke', uit de volksaard voortgekomen 'volkscultuur' - veel mondeling overgeleverde verhalen en liederen, geloofsopvattingen en gebruiken - die werd aangetroffen bij de plattelandsbevolking, en anderzijds de cultuur van de hoger ontwikkelde sociale groepen, die door 'vreemde', internationale en moderne, invloeden van die authentieke cultuur zou zijn vervreemd." (Dekker, 2000:13)

Weliswaar neemt Beets een deel van de bevolking - waarschijnlijk het plebs in Herderiaanse zin - niet waar, maar zijn 'volk', zijn profanum vulgus, zijn niet (meer) 'de boeren en vissers, de vermeende dragers van een ongerepte volkscultuur' (Dekker et al., 2000:8), respectievelijk van de volkstaal. Wel duidt die romantische tweedeling op in zijn opvatting dat 'de taal' 'de moedertaal' in de letterlijke zin van het woord is, die dan weliswaar niet alleen maar te vinden is op het platteland, maar wel in de 'afgeslotenheid', in 'een heiligdom, waar veel, dat bezoedelt en verderft, buiten blijft'. En daar staat dan tegenover 'eene officiële, [...] een professionele, [...] een diplomatische, of wetenschappelijke taal'. Merk op dat hij het onderwijs, de scholasters, expliciet als een bron van bezoedeling en verderf aanwijst. En het onderwijs heeft naar Beets geluisterd zoals we in de volgende paragraaf zullen illustreren.

5. Van den Bosch: 'Wij vervreemden den knaap van zijn eigen taal'

In de Nederlandse geschiedenis van het moedertaalonderwijs - ook wel het schoolvak Nederlands genoemd - is het jaar 1893 op zijn minst gedenkwaardig. Toen namelijk verscheen bij de Groningse uitgever Noordhoff - voor de prijs van f 0,60 - het nu nog

steeds besproken '*Pleidooi voor de Moedertaal, de Jeugd en de Onderwijzers*, door J.H. van den Bosch, leeraar der vijfjarige H.B.S. te Zierikzee'. (De uitgever had ter aankondiging ervan 6000 prospectussen over Nederland en Vlaanderen verspreid.)

Vermeldenswaardig is dat het *Pleidooi* bij verschijning flink wat deining veroorzaakte in het land. Dat rumoer werd enerzijds veroorzaakt door de stijl die Van den Bosch hanteerde: hij was een groot bewonderaar van de Tachtigers, een generatie - door velen als anarchistisch ervaren - literaire kunstenaars rond het tijdschrift *De Nieuwe Gids* (1885) die omstreeks 1880 de literaire wereld in Nederland op zijn kop gingen zetten. Niet alleen door met nieuwe kunst te komen, vanuit het toen revolutionaire principe *l'art pour l'art*, maar vooral door zich in daad en woord hevig te verzetten tegen voorgaande generaties, met name tegen de domineespoëzie, en tegen de gevestigde orde. Beroemd - of berucht, 't is maar net hoe je er tegen aan kijkt - waren en zijn nog steeds de zogenaamde scheldkritieken van Lodewijk van Deysel (1864 - 1952), waarin het *argumentum ad hominem* niet geschuwd werd, eerder gekoesterd. Van den Bosch heeft zich bij het schrijven van zijn pamflet kennelijk laten inspireren door Van Deysel. Zijn dominees waren vooral de opleiders van de onderwijzers, onder wie de toenmaals zeer bekende M.J. Koenen; ja, die zijn naam geleend heeft aan het nog bestaande woordenboek. Anderzijds droegen Van den Bosch' eigenzinnige opvattingen over taal en taalonderwijs zeker evenveel tot de opwindung bij. Zijn uitgangspunt *Taal is klank*⁵¹ stond haaks op de toen geldende opvatting (Taal is geschreven tekst).

Waarom maakt de verschijning van dat *Pleidooi* nu 1893 tot een gedenkwaardig jaar voor het moedertaalonderwijs? Omdat dat *Pleidooi* - hoe heftig bestreden ook en hoe weinig waarschijnlijk in de praktijk gebracht - al meer dan 100 jaar als legitimerende tekst wordt gebruikt in discussies over 'goed' moedertaalonderwijs. Zonder daarop in déze bijdrage en déze context hier nader in te gaan, stellen we vast dat daarmee het *Pleidooi* een intrigerende tekst is en Van den Bosch een intrigerende man.

Om enigszins een beeld te geven van deze intrigerende tekst geven we het door Van den Bosch zelf opgestelde overzicht van de inhoud van de inleidende paragraaf (we handhaven daarbij de oorspronkelijke typografie).

"*Ons Taalonderwijs is in alle opzichten bedorven: is een en al abstractie; zit vol oncritisch dogmatisme; is miskennis van den aard van alle taal; vol misplaatste geleerdheid; negeert de Levende Taal: is in zijn geheel een uitvloeisel van wanbegrippen omtrent taal in 't algemeen en de moedertaal in 't bijzonder. - Resultaat: Wij vervreemden den knaap van zijn eigen taal. - De toestand in de Onderwijzerswereld: School en Studie en de Schriftelijke Cursus te Zwolle: pedanterie en dilettantisme; wat de heeren onder Levende Taal verstaan; de etymologiseerliefhebberij; de heeren Koenen-Jacobs en hun getrouwen; het hoofdonderwijzers-examen een tragicomische vertooning: wat er dreigt. bladz. 1-24.*"

In paragraaf IV behandelt Van den Bosch 'Beets' z'n Moedertaal-conceptie'. Hij leidt hem als volgt in.

"Niet puur het moderne schrijftaal-idee⁵², maar toch een moedertaal-conceptie, zoo reëel en zoo zuiver als bij ons misschien niemand voor hem of na hem bezat, bracht Beets voor den dag in 1867, in zijn Lezing *Over de Beteekenis der Ongeletterden voor de Letterkunde*. Hier is die conceptie. 'Het is de Boekentaal, die de Moedertaal doet ontaarden en vergeten.'"

Vervolgens geeft hij de passages die in Bijlage 3 onderstreept zijn en de passages die onderstreept zijn in de citaten die wij in de vorige paragraaf gegeven hebben. Korthedshalve herhalen we die hier niet. Wel geven we Van den Bosch' eendoordeel over Beets' opvattingen.

"Is het niet zonderling, en leerzaam voor de kennis van de menschelijke natuur? Vijf en twintig jaren lang hebben wij Nederlandsche Taalleeraren dit zeventiende-eeuwsch⁵³ pleidooi voor de Levende Taal gelezen en herlezen, ja en amen gedacht en gezegd, en ons gansche Taalonderwijs is daar tegen in blijven druisen. Wij hebben geslapen, Mijneheeren, wij stonden met geslōten oogen voor een niēuwe wereld, die zich daar uitbreidde maar die wij niet zagen. Wij beginnen nū eerst de een na den ander *wakker te worden*."

We laten Van den Bosch' felle kritiek op het bestaande moedertaalonderwijs en zijn ideeën over wat 'goed' moedertaalonderwijs inhoudt hier verder grotendeels onbesproken, het gaat ons hier immers om de vraag hoe Van den Bosch het negentiende-eeuwse vertoog over 'volk' en 'taal' dat ook bij hem ressorteerde onder de sententie *De taal is gansch het volk* aan het onderwijs presenteerde en geschikt maakte om te gebruiken bij vakinhoudelijke discussies en de rol van taalvariatie daarbij.

Enkele opmerkingen vooraf zijn noodzakelijk. Van den Bosch zag zich zelf in de eerste plaats als geleerde: Sturm (2000) laat duidelijk zien dat hij (mede daarom) niet aardde in het kleinsteedse, toen zeer geïsoleerde Zierikzee, zijn collega's aan de Rijks H.B.S. steeds meer minachtte om hun anti-intellectualistische houding. Al na een jaar deed hij verwoede pogingen weg te komen van zijn 'Insula diaboli' (Schouwen-Duiveland). Naar eigen zeggen isoleerde hij zichzelf. Het is dus maar de vraag, hoe intensief zijn contacten met dialectsprekers in de praktijk van alle dag waren.⁵⁴ (Zijn dienstbode bevroeg hij op dialectverschijnselen.)

Ten tweede moet de huidige lezer(es) erop bedacht zijn dat in het vertoog over 'volk' en 'taal' woorden thans een heel andere connotatie oproepen dan in Van den Bosch zijn tijd. Zo schrijft hij ergens:

"Wij gaan volksaardig d.i. nationaal worden. Dat kunnen gēen taalkundigen tegenhouden. Men leze eens wat Halbertsma [...] over het democratisch karakter der taal zegt!" (Van den Bosch, 1893:25)

Hij wil terug naar onze 'Germaansche' volksaard door de Romaanse invloed die gaande de zeventiende en vooral achttiende eeuw steeds sterker is geworden intensief terug te dringen.⁵⁵

Van Dale 1950 geeft 'volksaardig' niet - wel 'volksaard': 'aard, karakter aan een bepaald volk eigen' - en merkt s.v. 'volks' op:

"volks: een als onnederlands af te keuren woord voor nationaal; indien gebezigd voor "aan het volk als zodanig eigen", als in *volkse wijsheid*, kan het toegelaten worden, maar aan te bevelen is het niet, zowel wegens de dubbelzinnigheid (er worden, opzettelijk of onbewust, verschillende bet. van *volk* in door elkaar gehaald) als wegens de associaties die het woord door zijn politiek verleden wekt." (Kruyskamp & De Tollenaere, 1950:2034)

Van Dale 1984 geeft 'volksaardig' ook niet, wel weer 'volksaard': 'aard, karakter aan een bepaald volk eigen' (Geerts & Heestermans, 1984:3272). Maar bij 'volks' heet het nog steeds:

"volks: van -, eigen aan -, voortgekomen uit het gewone volk, de volksmassa: *een volkse wijsheid*; het woord *volks* is o.i.v. het door de Duitse nationaal-socialisten gebruikte woord *völkisch* gekomen en daarom sterk beladen." (a.w.:3272)

Vanaf 1992 verdwijnt de waarschuwing:

"volks: 1. van, eigen aan -, voortgekomen uit het gewone volk, de volksmassa: *een volkse wijsheid*; 2. van, eigen aan het volk, syn. nationaal." (Geerts & Heestermans, 1992:3451)

Het WNT XXII (1986:847) kent 'volksaardig': "1°. Geliefd bij het volk, populair. 2°. Overeenkomstig den volksaard." En geeft bij 'volksch':

"1°. Aan het "gewone" volk eigen, op de wijze van het "gewone" volk; 2°. Met het volk verbonden, van het volk houdend." (WNT XXII (1986:846)

Hoe bepaalt Van den Bosch nu het volksaardig⁵⁶ worden nader? Dat lezen we op pagina 37-39 van zijn pleidooi.

"Een nieuwe tijd is nu in ons, en om ons. Het is als de Oudejaarsavond der Renaissance. Haar ideeën hebben uitgewerkt. Haar instellingen en systemen, ook hare scholen, gingen of gaan onder: daarmee gaat haar *Taal* voorbij, waarin de *nieuwe* menschen zich niet uiten kunnen. Het is niemands schuld; ideeën sterven slechts hun natuurlijke dood. Als elke tijd boet de Renaissance *eigen* schuld, de eenzijdigheid van haar ideeën. Zij heeft de natiën, ons Germanen in zonderheid, uit het bewustzijn van hun

oorspronkelijkheid en zelfstandigheid gebracht. Zij heeft het *Volk*, en met het volk *zijn taal*, ter wille van vrèemde beschaving veracht en verstooten. Zij heeft den *Vorm* boven het *Wezen* bemind. Zij boet haar *Onwaarheid*.

Er is nu een jong geslacht, dat breekt met de onnatuur van tweeërlei taal; dat, niet meer gediend is van de aardige Jan-Allemans-phrasologie, waarmee men van *alles* zeggen kan, zonder *iets* zelf te zien, te gevoelen en te meenen, opkomt voor de rechten van zijn oorspronkelijk Germaansch."

In zijn brieven en briefkaarten uit die tijd aan zijn vriend Foeke Buitenrust Hettema (1862 - 1922) - eveneens leraar Nederlands maar dan aan het gymnasium te Zwolle - (Anker et al., 1999) is Van den Bosch explicieter, maar hier blijkt toch ook - al was het alleen maar uit stijl en woordkeus -: Wat de Tachtigers voor de nieuwe literatuur betekenden, wil van den Bosch voor het nieuwe moedertaalonderwijs beteken. Het beroep op de eigen aard van de Germaanse natiën⁵⁷ ontleent hij⁵⁸ aan de (Duitse) taalwetenschap (zie paragraaf 2); de sterke band tussen 'volk' en 'taal' eveneens. Waar hij precies dat 'jonge geslacht' waarneemt, wordt niet helemaal duidelijk. Evenmin wordt duidelijk of hij zich het 'jonge geslacht' denkt als leerlingen ('de jeugd'), docenten ('de onderwijzers') of geleerden. Gezien de vele pogingen die Van den Bosch onderneemt om taalkundigen op basis van hun uitspraken bij zijn kamp in te lijven, zal het laatste wel het geval zijn. Wellicht is het slechts een verwoording van zijn 'missie' in Tachtiger stijl.

Natuurlijk moet hij zich ook uitlaten over het eerste, centrale begrip uit de titel van zijn pamflet: de moedertaal. Het is duidelijk dat hij daarbij sterk leunt op Beets, maar hij gaat verder dan hem. Immers, hij poneert:

"Iemands moedertaal is eigenlijk de taal van zijn moeder. Alle dialect is moedertaal. Die dialecten samen vormen, als men wil, de Moedertaal. De Algemeene Beschaafde Spreektaal is de Moedertaal bij uitnemendheid.

Bij de conservatieve *Vrouw* in haar afgesloten huiselijken kring is de zuivere, nationale overlevering van de voorgeslachten.

De *Beschaafde Moedertaal* ondergaat in alle hoeken van ons land, den invloed van ieders bijzonder dialect. In abstracte "zuiverheid" is zij nergens. Zij bestaat, behalve in de inbeelding van taalkundigen, nergens als abstractie. Zij leeft in velerlei schakeering.

De invloeden der dialecten zijn *wettig*, en *noodzakelijk voor het leven dier Beschaafde taal zelve*." (Van den Bosch, 1893:27)

De passage is niet zo eenvoudig te interpreteren; wellicht heeft hij eerder een retorische functie dan een rationele inhoud. Het citaat stamt uit de tweede afdeling van het *Pleidooi* dat Van den Bosch zelf als volgt samenvat:

Algemeene stellingen: Uniformisme, Onnatuur, Individualisme. - Beschaafde Spreektaal, beschaafde Schrijftaal, Artisten-taal; artisten en niet-artisten. - Soorten van Spreektaal; de *Beschaafde Omgangstaal*; het Artistieke in de Dagelijkse taal; doode formule; sòdrtē Schrijftaal - soorten Spreektaal. - Moedertaal en dialect; Beschaafde Spreektaal en dialect; de invloed der dialecten wettig en noodzakelijk. Occasioneel verschil tusschen schrijven en spreken; *waar een Beschaafde Spreektaal is, behoort geen afzonderlijke Schrijftaal te zijn; doode Schrijftaal*, als die er is, *moet opgeruimd*. - Educatie? Wāt men er ook onder verstaan wil, ze mag niet aangepreekt. bladz. 25-29.”

Meer in het bijzonder stamt het citaat uit het gedeelte dat het onderstreepte thema behandelt.

De redenering dat iemands moedertaal ‘in engere zin’ (Geerts & Heestermans, 1995:763) de taal van zijn moeder is, is - zeker tegen de achtergrond van Beets’ moedertaalconceptie - te volgen (al drukt Beets zich onzes inziens preciezer uit: de taal die je - ‘als baby en kleuter’ zal van Nispen (1946) later preciseren - van je moeder leert), maar over wat die taal ‘in brede zin’ ook is, horen we niets. Wat ‘iemands moedertaal’ is blijft dan ook onduidelijk. Dat alle dialect in de zin van de eerste stelling moedertaal is, ligt zo voor de hand, dat de vraag rijst waarom Van den Bosch het nodig vond die uitspraak te doen. Hoewel: iemands moedertaal in de zin van de eerste stelling is individueel bezit, maar ‘dialect’ natuurlijk niet. Wat precies de zin is van de categorie ‘de Moedertaal’ blijft onduidelijk. Waar de categorie ‘Algemeene Beschaafde Spreektaal’ naar verwijst, blijft onbenoemd en waarom die ‘de Moedertaal bij uitnemendheid’ is, licht Van den Bosch niet verder toe.

We laten de analyse van dit citaat nu verder voor wat die is, al wijzen we er nog op dat Van den Bosch Beets’ ‘conservatieve Vrouw’⁵⁹ naadloos weet in te passen in de ‘opzweepende’ retorische structuur die hij hanteert om zijn onzes inziens eigenlijke stelling ‘*de invloed der dialecten wettig en noodzakelijk*’ retorisches te onderbouwen.

Wat we wilden laten zien - en dat doet niets af aan de opvattingen van Van den Bosch over ‘goed’ moedertaalonderwijs - is, dat Van den Bosch het negentiende-eeuwse, romantisch en Herderiaans georiēteerde geleerdenvertoog over ‘volk’ en ‘taal’ ‘gebruikt’ om te proberen zijn ideeēn over taalonderwijs gebaseerd op spreektaal ‘aan de mens’ te brengen. Het gaat hem kennelijk meer om de spreektaal dan om de moedertaal. Het gaat hem er kennelijk ook meer om zijn lezers/lezeressen te overtuigen dan om ze voor te lichten. Wie op grond van Van den Bosch’ eigen samenvatting verwacht in Afdeling II van het *Pleidooi* een (rationele) uiteenzetting te krijgen over ‘Moedertaal en dialect; Beschaafde Spreektaal en dialect; de invloed der dialecten wettig en noodzakelijk’ komt bedrogen uit: hij/zij krijgt een retorisches knap geconstrueerde verzameling emotionele uitspraken gepresenteerd.

6. Besluit en uitblik

Van den Bosch' opvattingen kregen een positieve ontvangst - al is de groepsomvang van zijn adepten (nog) niet bekend -, maar hij riep ook veel weerstand op in de loop der jaren. Die weerstand kristalliseerde in het rapport van de 'Commissie ter bestudering van de middelen tot verbetering van *het onderwijs in het Nederlands* aan scholen voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs' (Van den Ent et al., 1941) en klinkt duidelijk na in de *Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal* - dat laatste nog wel - (Van Dis et al., 1962) die beide pleiten voor de standaardtaal en de hoge cultuur. We volstaan (voorlopig) met de volgende sprekende citaten.

"[Er is aandacht nodig voor] de achteruitgang van het peil der ontwikkeling [van de] leerlingen, die vooral geweten wordt aan het feit dat de toegang tot de scholen voor veel bredere lagen der bevolking opengesteld werd. Kinderen die in een weinig ontwikkelde omgeving opgevoed zijn, ontvangen van het huisgezin te weinig steun om zich op de school zonder bijzondere inspanning naast de beter gesitueerden te kunnen handhaven. Aan de strijd tegen een dialectische uitspraak moet daarom veel meer aandacht besteed worden. [...]. Daarom is het een onafwijsbare eis meer aandacht aan het moedertaalonderwijs te besteden." (Van de Ent et al., 1941:10)

"Het vermijden van dialectische eigenaardigheden hoeft bij de leerlingen niet te leiden tot geringschatting van het dialect. Integendeel: wanneer aanhoudend de aandacht bepaald wordt bij het onderscheid tussen het Algemeen Beschaafd en een dialect, kan het gebeuren, dat de leerlingen zich meer bewust gaan worden van het eigenaardige hunner streektaal." (Van de Ent et al., 1941:33)

"Twee- of meertaligheid is altijd een obstakel voor de culturele en nationale saamhorigheid van een volk. (Van de Ent et al., 1941:9)

"De leraar Nederlands moet opgroeiende jongemensen brengen tot indringend, kritisch en eerbiedig lezen, en tot verantwoord en omzichtig formuleren. [...] En zijn hoge streven is hun oren en hun hart te openen voor de schoonheid van taal, zowel van de volkstaal in allerlei schakeringen als van de taal van auteurs tegen wie zij op mogen zien. Kortom: hij is bij uitstek de man die jonge mensen voert naar de rijkdom van onze nationale cultuur en die hen tot deelnemers aan die cultuur maken kan." (Van Dis et al., 1962:8)

Beide geciteerde documenten gaan overigens verder niet expliciet en in den brede in op de conceptueel lastige relatie tussen 'de bredere lagen der bevolking' en hun 'dialect(ische) uitspraak', 'de beter gestitueerden' en hun 'Algemeen Beschaafd' en de taak van het 'moedertaalonderwijs' met betrekking tot de 'culturele en nationale

saamhorigheid van [het] volk' (Van den Ent et al., 1941) of tussen 'volkstaal in al zijn schakeringen', 'de taal van auteurs tegen wie zij op mogen zien' en de taak van 'de leraar Nederlands' met betrekking tot de 'rijkdom van onze nationale cultuur' waaraan 'jonge mensen tot deelemers' gemaakt moeten worden (Van Dis et al., 1962). Dat betekent geenszins dat het Nederlandse vertoog over 'taal' en 'volk', toegespitst op het (moeder)taalonderwijs - dat zich immers pas in de aanloop naar het *Pleidooi* tot een 'echt' schoolvak ontwikkelde (Fossen, 1964) - verstomde. In minstens drie contexten laat het in alle hevigheid weer op. Allereerst in 'Het Nederlandsch in Indië' waaraan G.J. Nieuwenhuis in 1925 zijn befaamde *Bronnenboek voor het onderwijs in de nieuwe richting* wijdde (Nieuwenhuis, 1925; 1930). Die 'nieuwe richting' was onmiskenbaar de richting van het *Pleidooi*. Het nieuwe en interessante van Nieuwenhuis' conceptuele worsteling met 'taal', 'volk' en taalonderwijs is dat hij niet alleen te maken heeft met dialectische variatie maar met 'echte' twee- en meertaligheid die hij een plaats in zijn denken over (moeder)taalonderwijs moet geven. Bovendien betreft hij expliciet het lager onderwijs in zijn betoog.

Dat doet ook van frater V. van Nispen als hij in 1946 zijn *Verkenningen op het gebied van taal en taalonderwijs* publiceert (Van Nispen, 1946). Beide documenten komen in het tweede deel van deze bijdrage aan bod.

Ten slotte brandt in de jaren zeventig van de vorige eeuw de discussie los over - en wordt beleid ontwikkeld voor - 'onderwijs in eigen taal' voor allochtone leerlingen. Ongetwijfeld past die discussie in het vertoog over 'taal' en 'volk' al was het alleen maar omdat de opvattingen van Nieuwenhuis daarbij - op de achtergrond (Lucassen & Köbben, 1992) - een rol speelden. Op dat (deel)vertoog gaan we in het vervolg ook uitvoerig in.

Noten

1. Van Duyse (1892:204) geeft als jaar van verschijnen 1834; Van Duyse (1840:202) geeft 1835. De Tollenaere (1981:193) sluit zich daarbij aan. Een exemplaar van het weekblad waarin het gedicht verscheen is (nog) niet teruggevonden (a.w.:199, noot 17).
2. De inventaris van Van Duyse's *litteraire* werken telt in Micheels (1893:303-327) 473 nummers. *Aan België* draagt nummer 56. Een 'nummer' kan staan voor één gedicht zoals in dit geval, maar ook voor een tiendelige, postume uitgave zoals Van Duyse (1882) (nummer 470). Daarnaast vermeldt de inventaris honderden ongenummerde bijdragen aan kranten, tijdschriften, almanakken, jaarboekjes enz..
3. "In zijn nationaal-humanistisch visie nam Becanus zoiets aan als een Germaanse taalgroep, die hij als Kimrisch aanduidde en die, anders dan de Romaanse talen, geen directe relatie had met de traditionele oude talen." (Hagen, 1999: 8)
4. "In de *sententia* of *gnome*, die van literaire oorsprong is in tegenstelling tot spreekwoord en spreuk, wordt een veelal stichtende of althans ethische inhoud uitgedrukt in een ritmisch-fonische formulering. Sententiae kunnen afzonderlijk verschijnen, maar komen vaak voor binnen een groter literair werk. Het genre kende een bloei in de klassieke Griekse en vooral Latijnse literatuur." (Van Gorp et al., 1986:165). Micheels (1893) en Sterkens-Cieters (1929:5) vermelden nadrukkelijk dat Van Duyse's vader, geneesheer te

- Dendermonde, een uitstekend latinist was, die Van Duyse secundair onderwijs zelf als huisonderwijs verzorgde en daarbij veel aandacht schonk aan de klassieke talen.
5. Hagen (1999:62) die twee strofen geeft van een ander gedicht waarin Van Duyse dezelfde zin gebruikt - zie verderop -, spreekt van "de adagiumregel *De taal is gansch het volk*" wat het gnomisch karakter ervan benadrukt. De Tollenaere (1981:195) noemt het "een gevleugeld woord". Noordegraaf (1999:344) spreekt in een vergelijkbaar geval van een toop.
 6. Het WNT geeft t.a.p. als vormvarianten van gansch: 'voorheen ook gantsch, gants, gans'. In 1889 achtte de redactie gantsch dus verouderd. Vermeldenswaard is dat de etymologie van het woord onbekend is. Van Wijk (1912:53) merkt daarbij op dat "het altijd min of meer een boekenwoord [is] gebleven tegenover het volkswoord *h e e l*".
 7. Voor het gemak lossen we de redactionele afkortingen in het citaat op.
 8. "Na de dood van Ledeganck en Prudens van Duyse [...] de bekendste Vlaamse dichter' (Ter Laan, 1952:39-40). Hagen (1999:57-71) laat onder de titel *Het Vlaamse vaderland* achtereenvolgens Willems, Van Loo, Van Duyse, Ledeganck, Conscience, Van Beers, De Cort en Gezelle aan het woord komen.
 9. Volgens onze interpretatie kan die ruimte bij Van Duyse gespecificeerd worden als 'Vlaanderen', 'Vlaanderen en Nederland'. Hij eigent zicht immers Vondel en Cats als erfenis toe. In andere contexten kunnen er ook de 'Nederlands' sprekende delen van Frankrijk en Duitsland toebehoren. Deprez (1998) oordeelt dat de gedichten uit *Vaderlandsche Poëzy*, 'zoals ook de volgende, getuigen van een vaak verwarrend geformuleerde, maar echte en zuivere Vlaamse overtuiging.'
 10. WNT I (1882:CVI) somt in de *Lijst der aangehaalde schrijvers, met aanwijzing der gebruikte uitgaven* er drie van Van Duyse op: "Gedichten. 's-Gravenhage, 1831; *Vaderlandsche Poëzy*. 3 delen. Gent, 1840 en *Vrolijkheid*. Poëzij. Leeuwarden, 1853". WNT III³ (1920:VII) voegt daaraan nog toe: "Het Klaverblad. Romancen, Legendes, Sagen. Brussel, 1848". Het gedicht *Aan België* verscheen in het tweede deel van *Vaderlandsche Poëzy* en behoort dus in principe tot het bronnenmateriaal van het WNT.
 11. Voor dit deel tekenden M. de Vries, E. Verwijs, P.J. Cosijn, A. Kluyver, A. Beets en J.W. Muller. Aannemelijk is dat een of meerdere van hen Van Duyse via zijn optredens op de *Taal- en Letterkundige Congressen* (Hagen, 1999:63 en 78) kende. Van Duyse "bracht samen met Snellaert, Serrure en Blommaert het eerste congres (1849) tot stand" (Van der Laan, 1952:439). Volgens Hagen (2000:75 e.v.) was Van Duyse een geliefd spreker op die congressen. Eveneens volgens Hagen (t.a.p.) speelden de congressen een belangrijke rol bij de tot stand koming van het WNT.
 12. De Tollenaere (1981:190) vond drie verkeerde toewijzingen aan respectievelijk Jan Frans Willems, Guido Gezelle en K.L. Ledeganck.
 13. De ANS (Haseryn et al., 1997:823-824) behandelt de constructie, maar in de vorm 'gans het land'; Kramer (Koenders et al., 1998:405) in de vorm 'gans de wereld'. Koenen (De Boer, 1999:348) bevat de constructie 'de taal is gans het volk' s.v. 'gans'. In hun verzameling van *Ruim 20.000 bekende en minder bekende gezegden, spreekwoorden en uitdrukkingen* nemen Meulendijks & Schuil (1998:455 en 514) 'De taal is gans het volk' op s.v. 'taal' en s.v. 'volk'; Stoett (1943) daarentegen kent de uitdrukking niet.
 14. Vergelijk het onproblematische gebruik in Beheydt (1996:47) fillipica tegen *Het elitair pleidooi voor het opgeven van het Nederlands*. "De idee dat taal en cultuur van elkaar losgemaakt kunnen worden en dat een cultuur ook in een andere taal tot uitdrukking kan worden gebracht, klinkt, althans in Vlaanderen, heel ongeloofwaardig. Is juist in Vlaanderen niet een hele generatie opgegroeid met de idee dat 'de taal gansch het volk is'? In Vlaanderen is de taal bij uitstek de drager van de culturele identiteit. Weliswaar is de taal niet gans het volk, maar zij is er toch de meest eigen expressie van. [...] De eigen

waarden, het schoonheidsaanvoelen, de spiritualiteit liggen verankerd in de woordenschat en verklanking van dichters, denkers en gewone taalgebruikers. [...] Bredero, Hooft, Claus en Mulisch zullen nooit meer hetzelfde zijn in het Frans." Hier lijkt een eigentijdse Van Duyse aan het woord, zij het niet als dichter, maar als denker.

15. De Tollenaere (1981) analyseert kritisch een aantal mogelijke interpretaties en komt tot de slotsom: "Er valt niet aan te twijfelen: 'De tael is gantsch het Volk!' betekent voor P. van Duyse, dat de band der taal een volk tot eenheid bindt." (a.w.:197)
16. Roodenburg (2000:72-73) maakt onderscheid tussen 'oude' of staatsnaties zoals Frankrijk en 'jonge' of etnonaties zoals Duitsland. Vlaanderen rekent hij tot de etnonaties, die vooral in de negentiende eeuw onder sterke invloed van de Romantiek en nationalisme zich snel en hevig ontwikkelden.
17. Deze opvatting is duidelijk aanwezig in de twee gedichten van Van Duyse die het uitgangspunt vormen van ons essay (zie bijlage 1 en 2).
18. Vos (1993:60) citeert Herders opvatting over dat gepeupel: "Pöbel auf der Gassen, der singt und dichtet niemals, sondern schreit und verstümmelt."
19. Ook deze opvatting klinkt duidelijk door in de twee gedichten.
20. Roodenburgs kritische analyse vertrekt vanuit de volkskunde; zie voor een vergelijkbare analyse vertrekkend vanuit de volksliedkunde Vos (1993:7-21).
21. Boekholt ontleent het citaat aan Lenders (1988:213-214) die het vond in H.W. van der Ploeg, 'Antwoord op de vraag: Van Hoeveel belang is de waare Volksverlichting te achten tot het vormen der Volkszeden?' In: *Prijsverhandelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, deel VII (1800):35. Zie ook Kroon & Sturm (1994a:66).
22. Zie voor de Friese beweging de gedetailleerde analyse van Jensma (1998) die een gecompliceerd beeld oplevert.
23. Deprez (1998) benoemt die als 'Gentse Maatschappij van Vlaamsche Letteroefening' en dateert de overname in januari 1836. Van Duyse was volgens haar 'ijverig lid' van de maatschappij. De Tollenaere (1981:193) noemt het gezelschap 'Maatschappij van Vlaamsche Letteroefening' en dateert, in navolging van Deprez, de eerste bijeenkomst op 10 februari 1836. Hij geeft ook (Deprez citerend) de eerste zinnen van de lezing die een van de oprichters, F.A. Snellaert, toen gaf.
"M.H.H.
De Tael is gantsch het Volk. Deze wysgeerige spreuk van eenen onzer beste dichters is eene waarheid die nooit is kunnen, noch ooit zal kunnen gelogenstraft worden."
24. Al in de voorlopers van het huidige P.J. Meertens-Instituut waren afdelingen Dialect- en Naamkunde, Volkskunde en Volksliedkunde (Daan, 2000). De achterliggende gedachte van die opbouw was dat die disciplines vruchtbaar zouden kunnen samenwerken.
25. Zie ook Aerts & Te Velde (1999) die hun analyse benoemen als begripshistorie.
26. Cieraad doet (ook) geen poging haar elite-concept te definiëren of af te grenzen. Zij gebruikt het ook 'geleed': de elite (44), adellijke elite (41), burgerlijke elite (45), burgerlijke handelselite (43), maatschappelijke elites (44) enz.. Zie ook Mathijssen (1982).
27. Aanzetten, met name betreffende de biologische linguïstiek, zijn te vinden in de *Opstellen over Jac. van Ginneken* verzameld door Foolen & Noordegraaf (1996). Zie ook Kroon & Sturm (1994b).
28. Lierdicht: een hooggestemd lyrisch gedicht over een verheven onderwerp (Van Gorp et al., 1986:227).
29. Samen met F.A. Snellaert (1809 - 1872) richtte Rens de eerder genoemde Maatschappij van Vlaamsche Letteroefening op, waarvan hij voorzitter werd (De Tollenaere, 1981:193).
30. Organische metaforen, zeker waar taal en volk onderwerp waren, waren in deze tijd zeer geliefd; de taal als boom voorgesteld is dan bijna algemeen.

31. Het WNT, IX:940 merkt op dat moederspraak hetzelfde is als moedertaal. De aanvulling dat moederspraak thans (1913) in N.-N. weinig meer in gebruik is, impliceert dat dat voor Vlaanderen niet geldt. Overigens staat 'moederspraak' in rijmpositie met 'taek'.
32. J.F. Helmers (1767 - 1813), beoefenaar van nationale poëzie, vooral in de Franse tijd. Geliefd in Vlaanderen in zijn tijd.
33. Vergelijk Cieraad (1996:22-30 en passim) voor vergelijkbare opvattingen over de ontwikkeling van cultuur in het algemeen.
34. Vergelijk voor het zoeken naar de oorsprong in algemener cultureel verband Cieraad (1996) en vooral Roodenburg (2000) die tot in de late twintigste eeuw sporen van deze zoektocht documenteert, vooral in termen van authenticiteit. Zie ook Noordegraaf (1995) voor de linguïstische zoektocht in de tweede helft van de negentiende eeuw.
35. Liplap was in de koloniale tijd een aanduiding voor een kind geboren uit een westerse vader en een inlandse moeder of ook wel voor een kind met twee westerse ouders maar geboren in Nederlands-Indië. Liplaps werd gebruikt voor hun afwijkend taalgebruik van het Nederlands.
36. Zie voor een kritische waardering van Weisgerbers opvattingen Ahlzeig (1994:183 e.v.) en Ivo (1994:152 e.v.).
37. Enige biografische informatie over Buffon is te vinden in de digitale versie van de *Encyclopaedia Britannica* (1976) s.v. 'Buffon, Georges-Louis Leclerc, Count (Comte) de'.
38. Ongeletterd: Onbedreven in de studie der letteren (WNT X, 1893:1610). Geletterd: Van personen: Toegerust met letterkundige kennis (WNT IV, 1889:1146). Wij menen dat Beets hier het woord gebruikt in de betekenis 'niet toegerust met letterkundige kennis' en bij uitbreiding wellicht ook: 'niet toegerust met kennis van de schrijftaal'. In zijn tijd liep een fel debat over de verhouding tussen de schrijftaal en de spreektaal (zie bijvoorbeeld Noordegraaf, 1985:271-414) die toenmaals als twee totaal verschillende registers ervaren werden.
39. Natuurlijk niet de volksschool: school voor lager onderwijs voor de massa van het volk (Kruyskamp & De Tollenaere, 1956:2035; Geerts & Heestermans, 1995:3443.) Of in de omschrijving van WNT (XII:858): school voor kinderen uit de volksklasse. Een begrip dat WNT (XXII:866) omschrijft als: klasse, bevolkingsgroep van een volk; m.n. m. betr. t. mensen uit den lageren stand. Vergelijk ook de omschrijving van de tegenwoordige basisschool: school waar basisonderwijs gegeven wordt, de vroegere lagere school (Geerts & Heestermans, 1995:268).
40. Volgens Kurvers & Van der Zouw (1990:20) wordt "in 1780 [...] gemiddeld 35 procent van de Nederlanders analfabeet genoemd [...], in 1850 [...] blijkt nog steeds 26 procent van de recruten analfabeet te zijn, in 1900 is dat percentage gedaald tot drie procent [...]".
41. De onderstreepte gedeelten gebruikt Van den Bosch (1893) ook als hij zijn lezers 'Beets' z'n Moedertaal-conceptie' uitlegt. Zie de volgende paragraaf.
42. Naar een uitspraak van Horatius: "Odi profanum vulgus et arceo": Ik haat het profane (niet in de dienst der muzen ingewijde) volk en ik houd het op een afstand (Geerts & Heestermans 1995:3802).
43. Er zou natuurlijk veel op te merken zijn bij deze sociologische onderverdeling, zeker als je de nadere karakterisering daarbij betreft die Beets van de verschillende kringen geeft (zie Bijlage 3), maar dat gaat het bestek van ons essay te buiten.
44. Weliswaar houdt hij op pagina 58 de mogelijkheid open dat hij nog meer ongeletterden 'zou kunnen noemen', maar hij doet dat niet.
45. Zie voor kwantitatieve gegevens Postma (1996).

46. Als aantekening bij de kindermeid die Beets opvoert, geeft hij het volgende:
“‘It is remarkable,’ zegt een Engelsch schrijver, ‘that a connexion, as close as through an umbilical cord, has always been maintained between the very highest orders of our aristocracy and the lowest of our democracy by means of nurses.’ En dit is ook in Nederland waar. De invloed is niet altijd gunstig. Te Amsterdam doet zich b.v. het verschijnsel voor, dat aristocratische telgen, op de kinderkamer groot gebracht en slechts bij het dessert aan tafel verschijnen, een slechter *uitspraak* hebben dan kinderen uit den middelstand, die het genot hebben gehad altijd om en bij de moeder te zijn. Men hoort niet zelden uit hunnen mond de z als s, en de v als f klinken, zoo goed als bij den kruier om den hoek. Aan de schoonste uitspraak van het Fransch ontbreekt het echter natuurlijk bij hen niet, en wee den Waalschen predikant, die daarin bij hen achterstaat!” (ib., 58)
47. Zie voor kwantitatieve gegevens Helsloot (1995).
48. Wel vertelt hij op pagina 55 een anecdote over een hoogleraar scheikunde die op zoek was naar Nederlandse equivalenten voor enkele technische termen en daartoe ‘zijn ambtgenoot in de Nederlandsche taal’ raadpleegde. Beets merkt dan op:
“Zijn huishoudster of keukenmeid had hem denzelfden dienst kunnen bewijzen, en zijn koffie had het hem kunnen herinneren, indien de afstand tusschen zijne keuken en zijn laboratorium niet zoo groot geweest was als - geleerdheid dien maakt.”
Maar hier gaat niet om de letterkunde.
49. In wezen neemt Beets hiermee een duidelijke positie in in ‘de befaamde discussie over spreektaal en schrijftaal die plaatsvond in de jaren vijftig’ (Noordegraaf, 1999:359) van de negentiende eeuw. Zie voor een uitvoerige behandeling van die discussie Noordegraaf (1985:339-413).
50. Volgens WNT XIV (1936:784) onder aanhaling van dit citaat: “onder den invloed van woorden als *criticaster* en *poëstaster* in den zin van bekrompen schoolmeester, schoolvos”.
51. Deze slogan komt in het *Pleidooi* niet letterlijk voor. Op verschillende plaatsen is de slogan wel heel makkelijk af te leiden. ‘Taal is spreektaal’ is net zo goed af te leiden en staat even haaks op de toen geldende opvatting.
52. Hieraan voorafgaand heeft Van den Bosch de opvattingen van Taco Roorda (1801 - 1874) besproken. In de inleiding daarop merkt hij het volgende op:
“De geheele eeuw door al bijna is er ‘t gevoel, dat het met het Taalonderwijs niet in orde is. En het moderne Schrijftaal-begrip werd dertig jaren te vroeg reeds door den Hoogleeraar Roorda verkondigd. Reeds in 1855 bracht hij het onderscheid tusschen onze Spreek- en onze Schrijftaal in de Koninklijke Academie van Wetenschappen ter sprake), en in 1858 liet hij zijn *Verhandelingen*, daarop volgen.”
Vergelijk Noordegraaf (1985:271-354).
53. Van den Bosch meent dat Beets inhoudelijk teruggrijpt op of aansluit bij taalopvattingen uit de zeventiende eeuw.
54. De volgende uitspraak geeft een eerste indicatie: “Wat er van dialect in de Beschaafde Spreektaal van zijn streek is, dat mag niet gebannen. Dàròp komt het aan, dat we hem van huisgenoot geen vrèmdeling maken.” (Van den Bosch, 1893). Op grond hiervan kan met niet concluderen dat van den Bosch ruim baan gaf aan het dialect.
55. De Vos (1939:433) maakt de huidige lezer(es) nog wantrouwiger door Van den Bosch’ streven ook nog eens te verbinden met *Blut und Boden* (weliswaar tussen een soort aanhalingstekens):
“Want taal is natuur *en* geest, verstrengeld met «Blut und Boden», nationaal volksaardig⁴), maar ook «übernational», algemeen menschelijk, als ontplooiing van ‘s mensen redelijk bewustzijn, dat van rationeel denken zich verheft tot scheppend denken over problemen.
⁴) Zie Dr. Buitenrust Hettema, vooral echter J.H. van den Bosch.”

56. Voor alle duidelijkheid: tot nu toe zijn we geen sporen tegengekomen bij Van den Bosch van sympathie voor (zich ontwikkelend) fascisme of nationaal-socialisme. De Vos (1939:227) beschrijft de lezingencyclus die Van den Bosch 'als een kruisochter' na het verschijnen van het *Pleidooi* door Nederland geeft. Hij treedt meermaals op voor onderwijzersverenigingen en 'beleeft [daardoor] een radicale verandering in zijn denkwijze omtrent vele dingen'¹³⁴. (De Vos haast zich daaraan toe te voegen: "Wat niet verandert is zijn opvatting omtrent Moedertaalonderwijs." Noot 134 luidt: "Door K.A. Borren (in September 1931 overleden), uit de Haagsche onderwijzerswereld, (privaatleraar ook in moderne talen) kreeg Van den Bosch eerst recht politieke belangstelling, werd hij ingewijd in de betekenis van Karl Marx. Verscheidene socialistische geschriften las hij toen, niet alleen van historische materialisten als *Marx*, *Engels* en *Karl Kautsky*, maar ook van «utopisten» als *Blatchford* (Merry England en Dismal England) en *William Morris* (News from Nowhere).") We hebben deze mededeling nog niet kunnen verifiëren.
57. Zie voor de begripsgeschiedenis hiervan Aerts & Te Velde (1999:403-408).
58. In zijn correspondentie laat hij er geen enkele onduidelijkheid over bestaan: de inhoud van het *Pleidooi* is van Buitenrust Hettema die zeer goed thuis was in de Germanistiek en meer in het bijzonder de Frisistiek. Een uitgave van (een deel van de) correspondentie van Van den Bosch is in voorbereiding (Anker et al., 1999).
59. Van den Bosch 'verheft' de werking door Beets' observatie te comprimeren tot 'de conservatieve Vrouw'. Beets legt de *instandhoudingsfunctie* bij 'de vrouw, de moeder, het vrouwelijke, d.i. het van nature conservatief gedeelte der maatschappij, en der mensheid'. Wel geeft Van den Bosch in een voetnoot aan dat hij de observatie aan Beets ontleent.

Bibliografie

- Aerts, R., & H. te Velde (1999). De taal van het nationaal besef, 1848 - 1940. In: N.C.F. Sas (red.), *Vaderland; een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 391-454.
- Ahlzweig, C. (1994). *Muttersprache - Vaterland*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Anker, C. van den, M. van der Pas, J. Sturm & M. Werts (1999). *Een antizelandus in Zierikzee (21 februari 1891 - augustus 1894): de brieven van Jan Hendrik van den Bosch (1862 - 1941) aan Foeke Buitenrust Hettema (1862 - 1922)*. Nijmegen: KUN (mimeo).
- Bank, J. & M. van Buuren (2000). *1900 Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Bartels, A. (1963). *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863 - 1963*. Groningen: Wolters.
- Beets (1876). Over de beteekenis der ongeletterden voor de letterkunde. In: N. Beets, *Verscheidenheden meest op letterkundig gebied; 2e, goedkope druk. Herzien door den Schrijver*. Haarlem: De Erven F. Bohn, 49-60.
- Beheydt, L. (1996). Talengebruik in de internationale context. Een kwestie van democratie? In: G. van den Bergh et al., *Over de toekomst van het Nederlands*. Leuven: Davidsfonds/Clauwaert, 41-60.
- Boekholt, P.Th.F.M. (1991). Één natie, één taal; Taalpolitiek en onderwijshervorming in het begin van de negentiende eeuw. In: K. van Berkel, H.

- Boels & W.R.H. Koops, *Nederland en het Noorden; Opstellen aangeboden aan prof. dr. M.G. Buist*. Assen, Maastricht: Van Gorcum, 71-80.
- Boer, W.Th. de (red.)(1999). *Koenen Woordenboek Nederlands; dertigste druk*. Utrecht/Antwerpen: Koenen Woordenboeken.
- Bosch, J.H.L. van den (1893). *Pleidooi voor de Moedertaal, de Jeugd en de Onderwijzers*. Groningen: P. Noordhoff.
- Cieraad, I. (1996). *De elitaire verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Daan, J. (2000). *Geschiedenis van de dialectgeografie in het Nederlandse taalgebied; rondom Kloeke en het Dialectenbureau*. Amsterdam: KNAW.
- Dekker, T. (2000). Ideologie en volkscultuur: een geschiedenis van de Nederlandse volkskunde. In: T. Dekker, H. Roodenburg & G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur; Een inleiding in de Nederlandse etnologie*. Nijmegen: SUN, 13-65.
- Dekker, T. et al. (2000). Ten geleide; reflecties op de cultuur van het dagelijks leven. In: T. Dekker, H. Roodenburg & G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur; Een inleiding in de Nederlandse etnologie*. Nijmegen: SUN, 7-12.
- Deprez, A. (1998). Prudens van Duyse. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse beweging* (cd rom). Tielt: Lannoo (trefwoord Duyse).
- Dis, L.M. van et al. (1962). *Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal*. Amsterdam, Purmerend, Groningen: Meulenhoff Educatief, J. Muusses, Wolters-Noordhoff.
- Dik, S.C. & J.G. Kooij (1979). *Algemene taalwetenschap*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Duyse, P. van (1840). *Vaderlandsche Poëzy I, II, III*. Gent: Hebbelynck.
- Duyse, F. van (1882). *Prudens van Duyses Nagelaten gedichten in 't licht gegeven onder toezicht van Jan van Beers en Emanuel Hiel*. Roeselare: De Seyn Verhougstraete.
- Ent, W. van den et al. (1941). *Het onderwijs in de Nederlandse taal en letterkunde op de middelbare school. Rapport van de commissie ter bestudering van de middelen tot verbetering van het onderwijs in het Nederlands aan scholen voor middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs*. 's-Gravenhage: Rijksuitgeverij.
- Foolen, A. & J. Noordegraaf (eds.). *De taal is kennis van de ziel. Opstellen over Jac. van Ginneken (1877-1945)*. Münster: Nodus Publikationen.
- Fossen, J.W. (1964). *Dr. G.J. Nieuwenhuis Bronnenboek. Verkorte bewerking naar de tweede druk Van Het Nederlands in Indië; een bronnenboek voor het onderwijs in de nieuwe richting*. Groningen: J.B. Wolters.
- Geerts, G. & H. Heestermans (1984). *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Utrecht, Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Geerts, G. & H. Heestermans (1995). *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Utrecht, Antwerpen: Van Dale Lexicografie.
- Gogolin, I. & S. Kroon (Hrsg.) (2000). *'Man schreibt, wie man spricht'. Ergebnisse einer international-vergleichenden Fallstudie über Unterricht in vielsprachigen Klassen*. Münster, New York: Waxmann (te verschijnen)

- Gogolin, I. & B. Nauck (Hrsg.) (2000). *Migration, gesellschaftliche Differenzierung und Bildung. Ergebnisse des Forschungsschwerpunktprogramms FABER der DFG*. Opladen: Leske + Budrich.
- Gorp, H. van, R. Ghesquiere, D. Delabastita & J. Flamend (1986). *Lexicon van literaire termen; stromingen en genres theoretisch begrippen retorische procedes en stijffiguren*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Hagen, A.M. (1999). *De lof der Nederlandse taal*. Afscheidscollege. Nijmegen: KUN.
- Hagen, A.M. (red.) (1999). *O Schone moedertaal; Lofzangen op het Nederlands 1500 - 2000*. Amsterdam: Contact.
- Halbertsma, J.H. (1851). *Aanteekeningen op het vierden deel van den Spiegel Historiaal van Jacop van Maerlant*. Deventer.
- Hamel, A.G. van (1974). *Geschiedenis der Taalwetenschap*. Wassenaar: Servire (4e druk).
- Hasereijn, W., K. Romijn, G. Geerts, J. de Rooij & M.C. van den Toorn (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst. I en II*. Groningen, Deurne: Martinus Nijhoff Uitgevers, Wolters Plantyn (tweede geheel herziene druk).
- Helsloot, J. (1995). *Vermaak tussen beschaving en kerstening, Goes 1867 - 1896*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut.
- Horst, J. van der & K. van der Horst (1999). *Geschiedenis van het Nederlands in de twintigste eeuw*. Den Haag/Antwerpen: SDU/SU.
- Ivo, H. (1994). *Muttersprache, Identität, Nation*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Jensma, G. (1998). *Het rode tasje van Salverda; Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Koenders, H. et al. (red.) (1998). *Kramers Handwoordenboek Nederlands. Eenentwintigste druk*. s.l.: Elsevier.
- Kroon, S. & J. Sturm (1994a). 'Wij gaan volksaardig d.i. nationaal worden'. Een voorstudie naar moedertaalonderwijs en nationaal bewustzijn. Deel 1: Over 'Naatje van de Dam' en volksbeschaving. *Spiegel*, 12, 1, 53-75.
- Kroon, S. & J. Sturm (1994b). 'Wij gaan volksaardig d.i. nationaal worden'. Een voorstudie naar moedertaalonderwijs en nationaal bewustzijn. Deel 2: Moedertaalonderwijs en nationaal bewustzijn in vakdidactische citaten in de twintigste eeuw. *Spiegel*, 12, 2, 31-57.
- Kroon, S. & J. Sturm (1994c). Das nationale Selbstverständnis im Unterricht der Nationalsprache: Der Fall der Niederlande. Eine Vorstudie. In: I. Gogolin (Hrsg.), *Das nationale Selbstverständnis der Bildung*. Münster, New York: Waxmann, 161-192.
- Kruyskamp, C.H.A. (1943). *Woordenboek der Nederlandsche taal; Bronnenlijst*. 's-Gravenhage, Leiden: Nijhoff/Sijthoff.
- Kruyskamp, C.H.A. & F. de Tollenaere (1950). *Van Dale's Nieuw Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff (zevende druk van Van Dale's Woordenboek der Nederlandse Taal).

- Kurvers, J. m.m.v. K. van der Zouw (1990). *In de ban van het schrift. Over analfabetisme en alfabetisering in een tweede taal*. Amsterdam, Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Laan, K. ter (1952). *Letterkundig Woordenboek voor Noord en Zuid*. 's-Gravenhage/Djakarta: G.B. van Goor Zonen (2e vermeerderde druk).
- Leclerc, G.-L., comte de Buffon (1992). *Discours sur le style*. Castelnau-le-Lez: Editions Climats.
- Lenders, J. (1988). *De burger en de volksschool; Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming*. Nijmegen: SUN (diss. RUL).
- Lucassen, L. & A.J.F. Köbben (1992). *Het Partiële Gelijk. Controverses over het onderwijs in de eigen taal en cultuur en de rol daarbij van beleid en wetenschap (1951-1991)*. Amsterdam, Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Matthijsen, M.J.A.M. (1982). *De elite en de mythe. Een sociologische analyse van strijd om onderwijsverandering*. Deventer: Van Loghum-Slaterus.
- Meulendijks, J. & B. Schuil (1998). *10 voor Taal. Spreekwoordelijk Nederlands*. Baarn: Tirion.
- Micheels, J. (1893). *Prudens van Duyse, zijn leven en zijne werken*. Gent: A. Siffer.
- Moerdijk, A. (1994). *Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage: SDU.
- Montijn, I. (1998). *Leven op stand 1890 - 1940*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Nieuwenhuis, G.J. (1925). *Bronnenboek voor het nieuwe taalonderwijs in Indië*. Groningen, Den Haag, Weltevreden: J.B. Wolters' U.M.
- Nispen, fr. V. van (1946). *Verkenningen op het gebied van taal en taalonderwijs*. Opvoedkundige Brochurenreeks 125. Tilburg: R.K. Jongensweeshuis.
- Noordegraaf, J. (1985). *Norm, geest en geschiedenis; Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht/Cinnaminson: Foris.
- Noordegraaf, J. (1995). Oorsprongsproblemen. In: J. Noordegraaf, *Oorsprong en ideaal; Opstellen over taalzoekers*. Münster: Nodus, 13-37.
- Noordegraaf, J. (1995). Multatuli en de taal van Ur. In: J. Noordegraaf, *Oorsprong en ideaal; Opstellen over taalzoekers*. Münster: Nodus, 39-58.
- Noordegraaf, J. (1995). Was Bolland taalgek? Over morfologie en ideologie. In: J. Noordegraaf, *Oorsprong en ideaal; Opstellen over taalzoekers*. Münster: Nodus, 121-133.
- Noordegraaf, J. (1999). Vaderland en moedertaal; Een constante in het taalkundig denken. In: N.C.F. Sas (red.), *Vaderland; een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 343-363.
- Poelstra, J. (1996). *Luiden van een andere beweging. Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840-1920*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Postma, J. (1996). *Luiden van een andere beweging; Huishoudelijke arbeid in Nederland 1840 - 1920*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Roodenburg, H. (2000). Ideologie en volkscultuur: het internationale debat. In: T. Dekker, H. Roodenburg & G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur; Een inleiding in de Nederlandse etnologie*. Nijmegen: SUN, 66-109.

- Sterkens-Cieters, P. (s.a.) [1902]. *Prudens van Duyse*. Verhandeling no 270. Antwerpen: Katholieke Vlaamsche Hoogeschool Uitbreiding.
- Sterkens-Cieters, P. (1942). *Prudens van Duyse; Bloemlezing uit zijn dichtwerk*. s.l.
- Stoett, F.A. (1943). *Nederlandsche Spreekwoorden, Spreekwijzen, Uitdrukkingen en Gezegden*. Zutphen: W.J. Thieme.
- Sturm, J. (1985). Dialectologie en sociolinguïstiek: receptie van onderzoeksresultaten in de moedertaal didactiek in Nederland in heden en verleden. In: J. Taeldeman & H. Dewulf (eds.), *Dialect, standaardtaal en maatschappij*. Leuven, Amersfoort: Acco, 182-192.
- Sturm, J. (2000). Een Antizelandus in Zierikzee. Jan Hendrik van den Bosch (1862 - 1941), leraar Nederlands aan de Rijks Hoogere Burgerschool (1891 - 1894). In: F.C.G.E. Greijn et al., *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen en Duiveland)*. Zierikzee: Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland, 83-108.
- Tollenaere, F. de (1981). "De Tael is gantsch het Volk". *Ons Erfdeel*, XXIV, 189-199.
- Vallen, T. (2000). *Babylon in de klas: de uitdaging van veeltaligheid*. Rede. Tilburg: Babylon, KUB.
- Vos, J.L.M. (1993). *De Spiegel der Volksziel; Volksliedbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugdidealisme tijdens het interbellum*. Nijmegen (diss. KUN).
- Vos, H.J. de (1939). *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden. Een historisch-kritisch Overzicht van de Methoden bij de Studie van de Moedertaal in het Middelbaar Onderwijs sedert het begin van de 19e eeuw*. (2 delen) Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- & Letterkunde Reeks VI, Nr. 61. Turnhout: J. van Mierlo-Proost.
- Vries, M. de & L.A. te Winkel (1882). *Woordenboek der Nederlandsche taal*, I - XXIX. 's-Gravenhage etc.: Nijhoff etc.
- Waard, M. de (2000). Debat over identiteit doet veel Duitsers huiveren. *NRC-Handelsblad*, 31, 30, 1.
- Wijk, N. van (1949). *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandsche taal (tweede druk)*. 's-Gravenhage: Nijhoff.

Bijlage 1

Aan België

De Vlaamsche taal is geen patois.

WALTER SCOTT.

Wat roemt gij, Vaderland, op 't breken eener kluister,
Op onafhankelijkheid, op uwer toekomst glans?
Uw gloriezon vergaat in 't schandelijk duister:
Uw taal, uw aard wordt Fransch.

De Leeuw der Belgen, zoo ontzaglijk eens, zo edel,
Als hij in schaduw lag der Nederlandsche vaan,
Vergeet zijn vrijheidskreet, met neergedruken schedel;
Hem overschreeuwt de Fransche Haan.

Zal ooit de Batavier zoo schandlijk zich verlagen,
Dat hij in 't taalgareel van vreemdelingen draav'?
Die Ruiters vaan verjoeg, moet vreemde zeën verjagen,
Of blijft zijn eigen slaaf.

Bescherm, oprechte Belg, de spraak dier roemrijke oorden,
Wat helse duisternis uw reddingskust omwolk',
De stijl is gansch de mensch, Buffon het zijn uw woorden:
De taal is gansch het Volk!

Zie rond! zie 't land, dat eens dien erfschat heeft verloren,
Verdween met elk Romein, schoon Rome blijft bestaan.
Haar diepgezonken teelt hoort zich den naam beschoren
Van Rome's Italjaan.

Maar uit zijn puin kan nog het Parthenon verrijzen,
De taalgetrouwe Griek zich boven 't Turksche ras
Verheffen: nog doet hij des Sultans slaven ijzen
Bij 't woord: Leonidas.

Werd ooit der vaadren taal door 't voorgeslacht beledigd?
Omkleedde 't met een ambt hem, die ze niet verstond?
Werd niet der vaadren taal als 't opperrecht verdedigd,
Door d'Eeuwige gejongd?

Dan, waartoe langer van die halve Goôn te wagen?
Het Vlaamsch Geschiednisboek zonk in het schandstof neer.
Waartoe de roem geschetst dier schitterende dagen?
Men kent hun taal niet meer.

't Was echter in die taal, dat Vondel eens kon donderen,
Als hij ons Lucifer, gezonken hoofdstar! maalt;
Dat Cats de schepper werd van zooveel zoete wonderen,
Van liefdesglans doorstraald.

Dit ouderlijk kleinood is schoon, onschatbaar, heilig,
Gelijk de ring, dien ons een moeder stervend gaf.
't Blijve, als de vaderen, voor elke schande veilig,
Getrouwe Belg, tot in het graf.

Helaas! de jongeling waant zich tot eer te strekken,
De domheid in die taal van 't fiere voorgeslacht,
Verlaagd in zijnen mond om spotlust op te wekken,
Verbrokkeld en verkracht.

De jonge maged leert haar teedre tong verplooien,
Naar die ontleende taal, vol wulpsche dartelheid.
't Is enkel zwakheid, dwaling en galante stooien
Waar wellust haar me vleit.

Een lied van Béranger leert haar godlaster zingen,
Een kittelend roman verrast heur argloos hart;
En 't bloempje dort weldra, dat door Gods zegeningen
Zoo zacht gekoesterd werd.

Een Fransch toneel doet haar van overspel reeds droomen,
Vóór zij nog 't huwelijksbed besteeft met geilen voet.
Verfranscht en geparijst, waant zij zich eerst volkomen
Met onvervlaamscht gemoed!

O tijden! o verval! ... een vreemdeling, een hater
Van vaderlandsche zede en vaderlandsche deugd,
Maar buigzame adderteelt, maar Fransch bevallig prater
Staat op, ten gids van Belgies jeugd!

Gevoelt gij niet, hoe diep ge, onzaalge, zijt gezonken,
Gij die den volksband met den breeden taleband
Verscheuren wilt. Spreek op: durft ge op den titel pronken
Van vreemdling in uw vaderland?

Het grijs vooroordeel broeit den volke een zwerm van rampen,
En schept een nacht, dien geen verlichting nog verwon.
Wat zonne zal den geest der duisternis bekampen?
De volkstaal is die zon!

Mijn vaderland, uw lot rijst doodzwart voor mijne oogen.
Bestaat eerlang de Belg dan enkel in de hut,
Voor Fransche bastaardij en Fransche tooverlogen
Door zijne eenvoudigheid beschut.

Deze lierzang, verschenen in 1834, is hier, met eenige veranderingen door den dichter er aan toegebracht, opnieuw uitgegeven; het is uit de vierde strophe dat de Gentsche maatschappij van Vlaamsche taal oefening hare zinspreuk overnam.

Uit: Van Duyse (1892, I, 201-204)

De jongeling want zijt bij de
De jongheid is die taal van 't
Verficht in zijnen mond om
Verbonden en verlost.
De jonge naged heeft hem
Niet die milde taal, vol
't is enkel zwacht, dwaling
Wat welken naar een
Ben liet van Béranger
Ben kintand nimmer
En 't pleegde den welken
Zoo zachtgezond werd
Verficht met rijk Romein
Hoe diepgesonden taal
Van Rome's Italiaan
Maar als zijn palm kan
De valgenwre Griek
Verficht nog doet hij
Bij 't woord Linnæus
Werd ooit der vaden
Onkloek 't met een
Went met der vaden
Door d'Benige geest

Bijlage 2

De Nederduitsche Tael

Feestdrank

O, laet dan maer de donders rommelen;
Dat vry de bliksem om hem schiet'!
Dit zal hem tak, noch kruin doen schommelen:
Den boom der tael verdelgt men niet.

F. Rens, aen de belgische dichters

Wiens ziel in Belgies heil geniet,
En jubelt in zijn glans,
Verruilt de tael der vaedren niet
Voor 't haer niet waardig fransch,
'Die trotsige arme!' o Arouet,
Schreeft gy, zoo 'k wel vertolk.
's Lands tael is rein van vreemde smet:
De tael is gantsch het volk.

Gespierd, oorspronkelijk, vry en los,
Gelijk de aloude Belg,
Verheffe zy den schedel trotsch,
Zy, echte vrymans telg.
Haer ryken schryverschat begraeft
Nooit de vergetelkolk.
Ze zijn met kunst en deugd begaeft:
De tael is gantsch het volk.

Gy, zoonen van de moederspraek!
Bewaerheidt deze spreuk.
Haer schut is u een dierbre taek,
Wie haren eerstam beuk'.
Ze vond een weêrgalm in uw hart,
Dat zy verstrekt ten tolk:
Ze ontvlamt en redenaer en bard:
De tael is gantsch het volk.

Zy winne in groei, zy winne in bloei,
Wat storm haer tegenloei.
Door elken vlaemschen boezem gloei'
't Gevoel, dat ons doorgloeit.
Dit 's onze vaderlandsche wens:
Haer walme een wierookwolke!
Belg, is de schrijfstijf gantsch de mens,
De tael is gantsch het volk.

Dat u het harte sneller klopp',
Uw blik ten hemel rijz',
Taelgeuzen, heft de bekers op,
Naer vaderlandsche wijz':
De tael en feestdrong toegebracht!
Die feestdrong zy een dolk
In 't hart van franschzot aepgeslacht:
De tael is gantsch het volk.

Uit: Van Duyse (1840, II, 194-195)

Met "Ongeletterden" bedoel ik, in onzen toestand van algemeene beschaving: in tegenstelling van al wat schrijft, al wat niet schrijft, hetzij dan dat het leest of niet leest, of zelfs, wat zeldzaam is, niet lezen kan;

den geheelen, nog weder in verscheidene kringen onderdeelden kring, die, hetzij hij al of niet, hetzij hij meer of minder in den *zedelijken* invloed der letterkunde deelt, voor haren *letterkundigen* invloed, als ik het zoo noemen mag, grootendeels ongevoelig blijft; het *profanum vulgus*, zoo gij wilt, in de geheimen van taal en stijl en welsprekendheid niet ingewijd, en daardoor tot het recht genieten van een aantal schoonheden onvermogen, maar ook tot het overnemen van zekere verkeerdheden buiten staat;

den gemeenen man, die lezen kan, maar weinig leest; die in zijn jeugd, in de taal zijner schoolmakers steeds een krachtig tegenwicht gevonden heeft tegen de taal zijner schoolboeken, en deze later verleerd heeft, omdat hij ze in zijnen kring nergens hoorde en niet kon gebruiken; die te kort in het kunstmatig lezen geoefend is, om het natuurlijk spreken te ontwennen;

den boerenstand, den handwerksstand, den koopmansstand, de neringdoende klasse; elken stand en iedere klasse, in het geheel niet of niet te nauw met de letterkunde in aanraking;

den bedrijvigen man, in het bezige midden der woelige maatschappij; ijverig werkzaam in zijn eigen beroep, en met menschen van allerlei beroep in dagelijksch en druk verkeer; die niet leest dan voor zijn vak, niet schrijft dan zijn rekeningen, en zich niet bekommert over de taal;

de burger-juffrouw, die geen tijd heeft om te lezen; die van den ochtend tot den avond onder hare kinderen zit en zwoegt, mogelijk daarenboven nog wel een winkel waarneemt, en "veel te stellen heeft met hare dienstboden;"

de beschaafde vrouw, die wel leest en mogelijk veel, maar niets dat haar niet smaakt, niets waarvan de vorm haar mishaagt, niets om te lezen; die een dagblad slechts opneemt om het in te zien; die brieven schrijft, maar geen boeken;

den man van bewind, den hooggeplaatsten, aanzienlijken, die eene letterkundige opvoeding gehad heeft, die op de letterkunde van een vroeger tijdvak teert, maar zelden grijpt naar een nieuw boek, en het niet leest dan tot zijne verpoozing;

den hooggeborenen, die wellicht het dialect van zijne caste spreekt, of mogelijk dat van zijne kindermid, ²⁾ maar zeer zeker niet het dialect der letterkunde van den dag.

Beets (1878, 51-53)

